

Stosunki polsko-ukraińskie 1939-1947 w polskiej historiografii – przegląd badań

Ćwierć wieku od odzyskania przez Polskę suwerenności jest dobrym momentem na spojrzenie na polską historiografię dotyczącą relacji polsko-ukraińskich w tym okresie. Przez ten czas obrosły one już bogatą literaturą. Niniejszy tekst ma przede wszystkim charakter sprawozdawczy, wskazując główne nurty badawcze, osiągnięcia polskiej historiografii na tym polu i obszary mniej spenetrowane¹. Poszczególne zagadnienia, zwłaszcza budzące największe spory, jak zbrodnia wołyńsko-galicyska czy akcja „Wisła”, wymagają oddzielnych analiz, których próby wielokrotnie już podejmowano w przeszłości².

Na początek należy jednak zrobić kilka istotnych zastrzeżeń. Pierwsze, z pozoru oczywiste. Swoją analizę ograniczę do literatury stricte naukowej, generalnie pomijając prace popularno-naukowe, a także publicystykę. Za takim ograniczeniem przemawia kilka argumentów. Zasadniczy powód to opatrzenie takich prac tzw. aparatem naukowym i

¹ Nie jest to pierwszy tekst na ten temat. Jednakże od ostatnich prób całościowego ogarnięcia dorobku historiograficznego na ten temat, podjętych przez Włodzimierza Bonusiaka, Grzegorza Motykę, Tomasza Stryjka (G. Motyka, *Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w polskiej historiografii po roku 1989* [w:] *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku*, red. P. Kosiewski, G. Motyka, Kraków 2000; T. Stryjek, *Stosunki polsko-ukraińskie we współczesnej historiografii polskiej*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” (dalej: WZU) 2000, z. 10; W. Bonusiak, *Stosunki polsko-ukraińskie w XX wieku – stan badań i postulaty badawcze*, „Przemyskie Zapiski Historyczne” 2003-2005, R. XIII-XV) minęło już ponad dziesięć lat, w trakcie których ukazało się szereg nowych opracowań.

² Zob. W. Siemaszko, *Stan badań nad terrorem ukraińskim w Wołyniu* [w:] *Polscy o Ukraińcach, Ukraińcy o Polakach*, pod red. T. Stegnera, Gdańsk 1993; G. Motyka, *Konflikt polsko-ukraiński na Wołyniu w świetle polskiej historiografii*, „Przegląd Wschodni” 1997, z. 1(13); idem, *Spór o UPA w najnowszej polskiej historiografii*, WZU 2002, z. 13-14; W. Bonusiak, *Ewakuacja i przesiedlenia Ukraińców w polskiej historiografii* [w:] *Polska-Niemcy-Ukraina w Europie. Model dla euroregionów, Środkowej Europy. Jak wychowywać dla Europy*, red. idem, Rzeszów 1999; I. Цепенда, *Операція „Вісла” в польськoї історіографії*, „Український історичний журнал”; A.L. Sowa, *Akcja „Wisła” w polskiej historiografii – aktualne problemy badawcze* [w:] *Akcja „Wisła”*, pod red. J. Pisulińskiego, Warszawa 2003; K. Bortnik, *Akcja „Wisła” na tle badań ukrajinoznawczych w polskiej historiografii powojennej – zarys problematyki*, „Biuletyn Ukrainoznawczy” (dalej: BU) 2005, nr 11; B. Huk, *Historycy trudnego początku: refleksje nad kondycją najnowszej historiografii konfliktu polsko-ukraińskiego w latach czterdziestych XX wieku*, BU 2006, nr 12; A. Bożyk, *Konflikt polsko-ukraiński podczas okupacji niemieckiej na terenie południowo-wschodniej Lubelszczyzny w historiografii polskiej i ukraińskiej po 1989 roku*, ibidem, 2007, nr 13; R. Wnuk, *Stosunki polsko-ukraińskie podczas II wojny światowej w polskiej historiografii po 1989 r.* [w:] *Od zniewolenia do wolności. Studia historyczne*, red. A.F. Baran, Warszawa-Białystok 2009; M. Kazik, *Kilka uwag o polskiej historiografii stosunków polsko-ukraińskich podczas II wojny światowej. Stosunki polsko-ukraińskie jako wzajemny konflikt etniczny* [w:] *Rozdroża. Polsko-ukraiński dyskurs humanistyczny*, red. R. Dymczyk, I. Krywoszeja, N. Morawiec, Częstochowa-Humań-Poznań 2013; P. Грицьків, *Польська комуністична історіографія Української Повстанської Армії*, „Nowa Ukraina” 2014, nr 14.

wcześniejsze poddanie standardowym metodom weryfikacji praktykowanym w nauce (recenzje). Nie bez znaczenia jest ograniczony czas na przygotowanie mojego wystąpienia, wobec ogromu publikacji poświęconych omawianemu zagadnieniu. Zdaję sobie jednak sprawę, że jest ono jednym z budzących największe zainteresowanie w najnowszej historii. Co za tym idzie obrosło licznymi tekstami skierowanymi do szerszego czytelnika, nie mówiąc już o przekazie medialnym (widać to szczególnie wyraźnie przy okazji kolejnych rocznic najgłośniejszych i najbardziej kontrowersyjnych wydarzeń, jak zbrodnia wołyńska czy akcja „Wisła”). Truizmem byłoby stwierdzenie, że ten ostatni kształtuje obraz relacji polsko-ukraińskich w nieporównywalnie większym stopniu niż najznakomitsze nawet opracowania naukowe. Tworzy zarazem kontekst, w którym funkcjonują badacze i nieuniknienie nań oddziałuje. My historycy nie jesteśmy izolowani od świata zewnętrznego. Szczególnie jest to widoczne w przypadku najtrudniejszych, najbardziej spornych tematów. Stąd ów kontekst stanowi punkt odniesienia w niniejszej analizie i stąd pewne odwołania do „medialnej” otoczki i potocznego obrazu są nieuniknione.

Tutaj od razu można zauważyć, że granice pomiędzy tekstami spełniającymi kryteria naukowości a ujęciami popularno-naukowymi bynajmniej nie są ostre, jak mogłoby się wydawać. Szczególnie, że te drugie często pretendują do traktowania jako naukowe i tak też są często odbierane. Siłą rzeczy selekcja, co objąć analizą, a co pominąć, jest poniekąd moją arbitralną decyzją.

Zastrzeżenie drugie: idąc w ślad za Andrzejem Sową przyjmuję, że niniejsze wystąpienie dotyczy literatury przedmiotu opublikowanej przez polskich obywateli (bez względu na pochodzenie), uczestniczących w polskim dyskursie historycznym. Jest to istotne rozróżnienie, gdyż w przypadku omawianej problematyki mamy do czynienia z dużą liczbą publikacji osób narodowości ukraińskiej. Uważam, że o zaliczeniu do historiografii danego kraju nie powinno decydować pochodzenie etniczne. Inne podejście znaczyłoby, że to ostatnie jest ważniejsze od rzetelności badawczej czy warsztatu historyka (nawet jeśli w istocie w sposób nieunikniony nań wpływa). Skoro też prace te zostały nie tylko opublikowane w języku polskim, ale też ocenione przez polskich recenzentów, a także w przypadku prac na stopień naukowy poddane weryfikacji na polskich uczelniach i w oparciu o nie ich autorzy uzyskali polskie stopnie czy tytuły naukowe, należy je bez wątpliwości liczyć do polskiej literatury przedmiotu³.

³ Por. A.L. Sowa, *op. cit.*, s. 13.

Pominięcie prac badaczy zagranicznych jest uwarunkowane szeregiem czynników. Po pierwsze poza historiografią ukraińską (która stanowi odrębne zagadnienie) powstało niewiele prac badaczy innych narodowości (jak Franz Grelka, Grzegorz Rossoliński-Liebe czy Timothy Snyder) dotyczącej szerzej omawianej problematyki⁴. W niewielkim też stopniu wpływają na polską historiografię i toczony w niej spory. Trudności w dotarciu do takich publikacji (wynikające też z ekskluzywności literatury naukowej: niewielkie nakłady nietrafiające nawet do zasobów Biblioteki Narodowej, teksty w niszowych czasopismach, niemające wersji elektronicznej). Po drugie, siłą rzeczy omówienie szerszego zakresu literatury przy ograniczonym czasie wystąpienia wymusza mniejszą szczegółowość i przez to większą ogólnikowość analizy.

Zastrzeżenie trzecie, że analizie poddano teksty poświęcone bezpośrednio lub w dużej części omawianemu zagadnieniu. Analiza całej historiografii, a więc prac, w których tylko wzmiankowano lub poświęcono relacjom polsko-ukraińskim niewielkie fragmenty, przekracza fizyczne możliwości autora. Wymagałoby to zresztą odrębnego potraktowania, więc w tym miejscu sygnalizuję potrzebę podjęcia takiego w przyszłości⁵.

Omawiane zagadnienie od lat należy do najbardziej zbadanych i najintensywniej obecnie badanych. Jednakże nie zawsze tak było. W okresie komunistycznym można było je podejmować tylko w ograniczonym zakresie. Był to temat „niemile widziany” jak wszystko, co dotyczyło dawnych polskich Kresów Wschodnich, gdyż władze nie chciały przypominać o związkach z Polską tych terenów. Badania obszarów włączonych do ZSRR były zresztą aż do lat 70. zarezerwowane dla badaczy sowieckich⁶

⁴ Zob. np. P. Best, *Administracja Apostolska Łemkowszczyzny 1934-1947* [w:] *Polska-Ukraina 1000 lat sąsiedztwa*, t. IV, red. S. Stępień, Przemyśl 1998; F. Grelka, *Antypolska akcja OUN/UPA na Wołyniu i w Galicji Wschodniej: uwagi przy okazji badania paradygmatu stosunków polsko-ukraińskich* „PiS” 2004, nr 2; idem, *Ukrainizacja w dobie podporządkowania ras. Ukraiński Centralny Komitet w Generalnej Guberni w latach 1939-1941*, „BU” 2002, t. 8; idem, *Polityka III Rzeszy wobec ukraińskich zmagani niepodległościowych 1939-1941*, ibidem 2006, nr 12; idem, *Polityka narodowościowa niemieckich władz okupacyjnych we wschodniej Polsce w latach 1941-1944: przebudowa społeczeństwa wielonarodowościowego w społeczeństwo z rasą dominującą*, „PiS” 2009, nr 1; T. Snyder, *Akcja „Wisła” a homogeniczność społeczeństwa polskiego* [w:] *Akcja Wisła*...; idem, *„Rozwiązać ostatecznie problem ukraiński w Polsce”. Czystka etniczna Ukraińców w Polsce 1943-1947*, „Nowa Ukraina” 2007, nr 1-2.

⁵ Mam tu na myśli m.in. analizę tej problematyki w polskich syntezach, parasyntezach czy w podręcznikach historii. W tym ostatnim wypadku dokonano już takich prób (Zob. np. *Polska i Ukraina w podręcznikach szkolnych i akademickich*, pod red. W. Bonusiaka, Rzeszów 2001). Należy też pamiętać o polsko-ukraińskiej komisji podręcznikowej, mającej swój dorobek w tym zakresie.

⁶ M. Turlejska, *O Polakach i Ukraińcach inaczej (refleksje na marginesie polityki RP)*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 1999, Sectio K, vol. VI, s. 272; A.F. Grabski, *Zarys historii historiografii polskiej*, Poznań 2000, s. 228.

Pierwsze publikacje naukowe dotyczące problematyki stosunków polsko-ukraińskich w omawianym okresie sięgają końca lat 50. i, jak już zastrzegłem, podejmowano w nich jedynie problematykę powojennego zwalczania podziemia ukraińskiego w granicach dzisiejszej Polski. Teksty pisali początkowo najwierniejsi przedstawiciele systemu: wysocy oficerowie, często uczestnicy tych walk (Ignacy Blum, Jan Gerhard⁷ i inni), i to tylko na łamach periodyków wojskowych („Wojskowy Przegląd Historyczny”, „Zeszyty Naukowe Wojskowej Akademii Politycznej”). Ich jakość i w ślad za tym wartość naukowa były niewielkie i na ogół ograniczały się do wprowadzenia do obiegu podstawowych faktów w komunistycznej otoczce propagandowej. Charakterystyczne, że pierwsze opracowania o charakterze naukowym powstawały w Wojskowej Akademii Politycznej im. Feliksa Dzierżyńskiego. Już do końca okresu PRL prace wojskowych historyków zdominowały tę tematykę⁸. Chociaż oparte na źródłach archiwalnych, prezentowały heroiczny i mający cechy hagiograficzne obraz polskich zmagania z ukraińskim podziemiem. We wspomnianych pracach była mowa tylko o prześladowaniu przezeń Polaków, a jeśli wspomniano o ukraińskich ofiarach, to tylko w tym wypadku, gdy sprawcami było polskie niekomunistyczne podziemie. Najbardziej kompleksowo przedstawiono omawiane zagadnienia w głośniejszej książce Antoniego B. Szcześniaka i Wiesława W. Szoty⁹. Wyróżniała się on zresztą pewnym krytycyzmem w odniesieniu do poczynań wojska, co być może również wpłynęło na decyzję władz o jej szybkim wycofaniu z księgarń¹⁰.

⁷ I. Blum, *Udział wojska polskiego w utrwalaniu władzy ludowej w Polsce. Walka z bandami UPA*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” (dalej: WPH) 1959, nr 1; J. Gerhard, *Dalsze szczegóły walk z bandami UPA i WiN na południowo-wschodnim obszarze Polski*, WPH 1959, nr 4.

⁸ M. Juchniewicz, *Udział 7 Łużyckiej Dywizji Piechoty w Akcji „Wisła”*, WPH 1962, nr 4; J. Czapla, *Walka z OUN-UPA w latach 1944-1947 (kureń „Żeleźniaka”)* [w:] *Z walk przeciwko zbrojnemu podziemi*, pod red. M. Turlejskiej, Warszawa 1966; W. Szota, *Ukraińskie nacjonalistyczne podziemie zbrojne. Zarys powstania i działalności* [w:] *W walce o utrwalenie władzy ludowej w Polsce 1944-1947*, pod red. J. Czapli i M. Turlejskiej, Warszawa 1967; W. Piątkowski, *Działania 32, 34, 36 pp i 37 pal w składzie 8 DP (lipiec 1945-lipiec 1947)* [w:] *W walce ze zbrojnym podziemiem*, pod red. M. Turlejskiej, Warszawa 1972; M. Redziński, *8 Dywizja Piechoty w walce z OUN – UPA (lipiec 1945 – lipiec 1947)*, ibidem; M. Tyliszczak, *9 Drezdeńska Dywizja Piechoty w walce z ukraińskim i polskim podziemiem (czerwiec 1945-październik 1947)*, ibidem; E. Lenik, *Założenia Polityczno-Wojskowe Grupy Operacyjnej „Wisła”*, „Zeszyty Naukowe Wojskowej Akademii Politycznej”(dalej: ZN WAP) 1968, Seria Historyczna 18; A. Stachula, *Udział oddziałów 6 Dywizji Piechoty w operacji „Wisła”*, „ZN WAP” 1978, nr 96; J. Poksiński, *Działalność jednostek Pomorskiego Okręgu Wojskowego w Grupie Operacyjnej „Wisła” (kwiecień-czerwiec 1947 r.)* [w:] *Wyzwolenie Pomorza Zachodniego w ramach zimowej ofensywy Armii Radzieckiej i Ludowego Wojska Polskiego*, pod red. T. Paneckiego, Bydgoszcz 1985; S. Chojnecki, *Organizacja i działalność bojowa Grupy Operacyjnej „Rzeszów” (kwiecień-październik 1946)*, „ZN WAP” 1987, z. 3 (132).

⁹ A.B. Szcześniak, W.Z. Szota, *Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce*, Warszawa 1974 (wyd. II Warszawa 2013).

¹⁰ Zob. M. Turlejska, op. cit., s. 271-272. Fakt, że przeszła ona przez sito cenzury i dopiero po wydrukowaniu została wycofana z księgarń (według niepotwierdzonej legendy na żądanie ambasady sowieckiej w Warszawie, uzasadnionej tym, że tematyka ta jest zarezerwowana dla towarzyszy sowieckich), należy tłumaczyć tym, że pierwszy z autorów (notabene mający stopień pułkownika) pracował w cenzurze.

Poza czasopiśmiennictwem wojskowym dopiero w latach 60. możliwe stało się poruszenie w ograniczonym charakterze problematyki ukraińskiej. W tej dekadzie po raz pierwszy podjęto problem przesiedleń ludności polskiej z Ukrainy oraz ludności ukraińskiej, zarówno na Ukrainę Sowiecką, jak i w trakcie akcji „Wisła”. Co ciekawe, już wówczas Krystyna Kersten napisała, że przesiedlenia do USRR od września 1945 r. miały charakter przymusowy¹¹ (nie wspomniano o tym natomiast w żadnym z opracowań autorów wojskowych). Socjolog Andrzej Kwilecki przedstawił dzieje Łemkowszczyzny w omawianym okresie¹², a Mieczysław Winnicki w niszowej broszurze przesiedlenia w ramach akcji „Wisła”¹³. Dopiero w następnej dekadzie powstała praca poruszająca szerzej problematykę ukraińską, jakkolwiek jedynie w aspekcie jej miejsca w polityce Trzeciej Rzeszy. Był to debiut książkowy jednego z największych później znawców omawianego zagadnienia, Ryszarda Torzeckiego. Na marginesie swojego tematu poruszył on m.in. problem zbrodni wołyńskiej¹⁴. Ponadto Genowefa Łukasiewicz omówiła przyczyny akcji „Wisła”¹⁵.

Wydarzenia okresu okupacji na terenach leżących na wschód od dzisiejszych granic Polski, zwłaszcza zbrodnie dokonane na Polakach na Wołyniu i na terenie dawnej Galicji Wschodniej nie były całkowitym „tabu”, jak czasami się twierdzi. Można było o nich wspominać, ale tylko w tekstach o partyzantce sowieckiej na tamtych obszarach i o udziale w niej Polaków¹⁶. Poza tym możliwe było pisanie o przesiedleniu ludności polskiej z Kresów Wschodnich (ze względów propagandowych nazywanym niesłusznie repatriacją), w tym z Ukrainy¹⁷. Dopiero w drugiej połowie lat 80. możliwe stało się podjęcie tematów związanych z polskim niekomunistycznym podziemiem na Kresach¹⁸.

¹¹ K. Kersten, *Międzypaństwowe przemieszczenia ludności w XX wieku*, „Kwartalnik Historyczny” 1966, z. 1, s. 27.

¹² *Fragmenty najnowszej historii Łemków (ze szczególnym uwzględnieniem Łemków sądeckich)*, „Rocznik Sądecki” 1967, nr 8; idem, *Łemkowie. Zagadnienie migracji i asymilacji*, Warszawa 1974.

¹³ *Osadnictwo ludności ukraińskiej w województwie olsztyńskim*, Olsztyn 1965.

¹⁴ *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy (1933-1945)*, Warszawa 1972.

¹⁵ G. Łukasiewicz, *Wokół genezy akcji „Wisła” (1947 rok)*, „Dzieje Najnowsze” 1974, nr 4.

¹⁶ E. Łoziński, *Obrona Przebraża*, WPH 1964, nr 2; M. Juchniewicz, J. Tobiasz, *Polsko-ukraińskie współdziałanie w ruchu podziemnym i partyzanckim w latach II wojny światowej*, Warszawa 1968; M. Juchniewicz, *Na wschód od Bugu: Polacy w walce antyhitlerowskiej na ziemiach ZSRR*, Warszawa 1985. To tłumaczy też, dlaczego opublikowano wówczas wspomnienia dowódcy największej tamtejszej samoobrony polskiej w Przebrażu, Henryka Cybulskiego (*Czerwone noce*). Zawierały one bowiem fragmenty o współpracy z partyzantami sowieckimi. Do końca PRL miały one aż cztery wydania, zaopatrzone dodatkowo w przedmowę pióra Stanisława Wrońskiego.

¹⁷ M. Latuch, *Repatriacja ludności polskiej po II wojnie światowej na tle wewnętrznych ruchów wędrowniczych*, Warszawa 1961; A. Maryański, *Współczesne migracje ludności w południowej części pogranicza polsko-radzieckiego i ich wpływ na rozmieszczenie sił wytwórczych tego obszaru*, Kraków 1963; K.

We wszystkich opracowaniach doby PRL, czy to naukowych, czy popularno-naukowych i zwłaszcza w beletryście, podziemie ukraińskie nazywano faszystowskimi bandami, współpracującymi z hitlerowcami. Nie można było pisać, że UPA walczyła o niepodległą Ukrainę. Jak już zauważył Grzegorz Motyka, występowały w nich dwa rodzaje Ukraińców. „Dobrzy” byli to ci walczący w partyzantce sowieckiej bądź w Armii Czerwonej ramię w ramię z Polakami¹⁹, „źli” - to oczywiście „banderowcy”, „bulbowcy”, „faszyści” ukraińscy spod znaku tryzub. Najślynniejszym, najbardziej znanym dziełem prezentującym taki obraz była książka Jana Gerharda *Łuny w Bieszczadach* (notabene byłego oficera WP biorącego udział w walce z UPA). Miała aż dwanaście wydań (ponad pół miliona nakładu) i została wpisana na listę lektur szkolnych, na jej kanwie powstał nawet film fabularny Ewy i Czesława Petelskich *Ogniomistrz Kaleń*. Chociaż przedstawiana jako zbeletryzowana opowieść oparta na faktach, zawierała sporo przeinaczeń i przekłamań²⁰.

Opracowania emigracyjne, chociaż wolne od ograniczeń cenzury i diametralnie różniące się w prezentowaniu dziejów wojny i okresu powojennego, wyjątkowo w tym wypadku prezentowały zbieżny obraz ukraińskiego podziemia mordującego Polaków we współpracy z hitlerowcami. Pewien tylko wyłom dokonał dopiero w połowie lat 80. Jerzy Giedroyc, oddając głos drugiej stronie (wspomnienia jednego z dowódców UPA na terenie dzisiejszej Polski Jewhena Sztendery „Prirwy”). Wkrótce opublikował zaś pierwsze syntetyczne spojrzenie na konflikt polsko-ukraiński oraz opracowanie o akcji „Wisła”²¹.

Rekapitulując, w okresie komunistycznym w Polsce nie podejmowano w badaniach zagadnienia relacji polsko-ukraińskich w czasie okupacji hitlerowskiej na obszarze byłych południowo-wschodnich województw II RP, ograniczając się tylko do terenów dzisiejszej Polski. Dominował w nich przekłamany ich obraz.

Kersten, *Repatriacja ludności polskiej po II wojnie światowej (studium historyczne)*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1974; J. Czerniakiewicz, *Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944-1948*, Warszawa 1987.

¹⁸ J. Fijałek, *27 Wołyńska Dywizja Piechoty AK*, Warszawa 1985; B. Tomaszewski, J. Węgierski, *Zarys historii lwowskiego obszaru ZWZ-AK*, Warszawa 1987; J. Węgierski, *W lwowskiej AK*, Warszawa 1989.

¹⁹ Zob. np. Materiały z sesji *Udział Ukraińców w walce z hitlerowskim faszyzmem i ich wkład w utrwalanie władzy Ludowej*, która odbyła się w Lublinie 30 XI 1985, pod red. M. Roszczenki, Lublin 1987.

²⁰ G. Motyka, „*Łuny w Bieszczadach*” Jana Gerharda a prawda historyczna [w:] *Polacy o Ukraińcach, Ukraińcy o Polakach*, red. T. Stegner, Gdańsk 1993; idem, *Obraz Ukraińca w literaturze Polski Ludowej* [w:] *Polska-Ukraina. Spotkanie kultur*, red. T. Stegner, Gdańsk 1997. Por. M. Kmita, *Propaganda antyukraińska i kształtowanie negatywnego stereotypu Ukraińca w czasach PRL* [w:] *Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji „Wisła” 1947 roku*, pod red. W. Mokrego, Kraków 1997.

²¹ J. Łukaszów [T.A. Olszański], *Walki polsko-ukraińskie 1943-1947*, „Zeszyty Historyczne” 1989, z. 90; *Operacja „Wisła” (Przesiedlenie ludności ukraińskiej na ziemie zachodnie i północne w 1947 r.)*, ibidem 1992, z. 102.

Pierwsze próby odejścia od tej uproszczonej i jednostronnej wizji stały się możliwe dopiero z powstaniem tzw. drugiego obiegu, samizdatu. To w nim pojawiają się pierwsze teksty dekonstruujące dominujący dotychczas obraz, jak i uzupełniające go o treści dotychczas zakazane²². Wymienić można w tym miejscu chociażby broszurę Leszka Brzozy (ukrywającego się pod pseudonimem Piotr Skrzynecki) o przesiedleniu ludności ukraińskiej²³. Na konferencji w Łodzi 1987 r. Tadeusz A. Olszański zaprezentował swój referat *Wokół akcji „Wisła”*, opublikowany jednak w materiałach pokonferencyjnych dopiero po przełomie, w 1991 r.²⁴ Wspomnieć należy również zatrzymany przez cenzurę tekst Andrzeja A. Zięby (opublikowany w drugim obiegu)²⁵.

Upadek komunizmu w całej Europie Środkowo-Wschodniej przyniósł możliwość podjęcia tematów, których badanie było dotychczas niemożliwe. Na zasadzie wychylenia wahadła w drugą stronę na nich skoncentrowała się uwaga badaczy. W Polsce był to cały kompleks zagadnień dotyczących przeszłości dawnych Kresów. Najwięcej uwagi przyciągały tematy dotychczas najbardziej zakazane, tj. tzw. pierwsza sowiecka okupacja z lat 1939-1941 i polityka sowiecka wobec Polaków na Kresach, a zwłaszcza deportacje i zbrodnia katyńska. W pierwszym dziesięcioleciu po odzyskaniu suwerenności szerzej zajęto się również polskim podziemiem zbrojnym na tamtych terenach i w tym kontekście jego walką z UPA (Władysław Filar, Grzegorz Mazur, Wincenty Romanowski, A.L. Sowa, Józef Turowski, Jerzy Węgierski)²⁶.

Kolejnym ważnym tematem stała się zbrodnia wołyńsko-galicyjska. Należy w tym miejscu zauważyć, że był on szczególnie podejmowane przez osoby wywodzące się z tzw. środowisk kresowych, zarówno zawodowych historyków, jak i amatorów, często będących uczestnikami i świadkami opisywanych wydarzeń, funkcjonującymi przy tym na ogół poza ośrodkami

²² Np. Ziuk [J. Turowski], *Zarys działań 27 Wołyńskiej Dywizji AK*, Warszawa 1983; J. Seret [A. Friszke], *Rząd polski w Londynie a kwestia ukraińska*, „Krytyka” 1987, nr 27.

²³ P. Skrzynecki [L. Brzoza], *Wysiedlenie ludności ukraińskiej z Polski w latach 1944-1946*, Warszawa 1988.

²⁴ T.A. Olszański, *Wokół akcji „Wisła”* [w:] *Colloquium Narodów. Materiały z sympozjum „Litwini, Białorusini, Ukraińcy, Polacy – przesłanki pojednania”*, Łódź, październik 1987, Łódź 1991.

²⁵ *Ukraińcy i powstanie warszawskie*, „Dialog” 1986, nr 1, też „Znak” 1989, nr 10/12; na ten temat również: G. Motyka, *Prawda i mity o udziale Ukraińców w zwalczaniu Powstania Warszawskiego* [w:] *Powstanie Warszawskie. Fakty i mity*, red. K. Krajewski, T. Łobuszewski, Warszawa 2006.

²⁶ J. Turowski, *Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK*, Warszawa 1990; J. Węgierski, *Armia Krajowa na zachód od Lwowa*, Kraków 1993; idem, *Lwowska konspiracja narodowa i katolicka 1939-1946*, Kraków 1994; idem, *Oddziały leśne 19 Pułku Piechoty*, Kraków 1993; idem, *Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol*, Kraków 1996; idem, *Lwowskie oddziały „Warta” na Rzeszowszczyźnie 1944-1945*, Kraków 1998; W. Romanowski, *ZWZ-AK na Wołyniu*, Lublin 1993; W. Filar, „Burza” na Wołyniu: *dzieje 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK: studium historyczno-wojskowe*, Warszawa 1997 (II wyd. Warszawa 2010); A.L. Sowa, *Kwestia ukraińska w planach operacyjnych Armii Krajowej* [w:] *Dzieje Podkarpacia*, t. III, red. J. Gancarski, Krosno 1999; G. Mazur, *Plany operacyjne AK i UPA w rejonie Lwowa i Przemysła*, „Przemyskie Zapiski Historyczne” 2000-2002, t. XII-XIII; K. Krajewski, *Armia Krajowa na Kresach Wschodnich Rzeczypospolitej*, Warszawa 2015.

akademickimi. Stworzyły one wkrótce niejako własny „obieg naukowy”, zapraszając na organizowane przez siebie konferencje jedynie te osoby, których wizje relacji polsko-ukraińskich im odpowiadały²⁷. Niezależnie od tego, jak ocenimy dorobek tego środowiska od strony warsztatowej, to zasługą związanych z nim badaczy (m.in. Henryk Komański, Lucyna Kulińska, Czesław Partacz, Leon Popek, Ewa i Władysław Siemaszkowie, Szczepan Siekierka, ks. Józef Wołczński i inni) jest niewątpliwie szersze wprowadzenie tej tematyki, przedstawienie w oparciu o relacje ocalałych skali napaści na ludność polską na Wołyniu i na obszarze Galicji Wschodniej oraz wielkości jej strat. Cennym wkładem tego środowiska są też edycje źródeł²⁸.

Z kolei drugim wyraźnym nurtem była problematyka powojennej polityki polskich władz wobec społeczności ukraińskiej oraz powojennych losów tejże. Była on zwykle (ale nie wyłącznie) podejmowana przez osoby narodowości ukraińskiej (Roman Drozd, Bohdan Halczak, Igor Hałagida, Eugeniusz Misiło, Mikołaj Siwicki i inni²⁹). Podobnie jak w przypadku polskiego zainteresowania tematyką kresową, polscy badacze pochodzenia ukraińskiego najwięcej uwagi poświęcili najbardziej bolesnym momentom z przeszłości społeczności, której się wywodzili, a więc napaściom różnych formacji i grup polskiego podziemia oraz milicji i wojska, a także innym represjom władz, zwłaszcza deportacjom przeprowadzonym w ramach akcji „Wisła”, ale także wcześniejszym do USRR³⁰. Poza

²⁷ Reprezentacyjne dla tego ujęcia są np. materiały pokonferencyjne: *Przed akcją „Wisła” był Wołyń*, pod red. W. Filara, Warszawa 2000; *Stosunki polsko-ukraińskie 1939-2004*, pod red. B. Grotta, Warszawa 2006; *Działalność nacjonalistów ukraińskich na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, red. idem, Warszawa 2010.

²⁸ *Dzieje Komitetu Ziemi Wschodnich na tle losów ludności polskich Kresów w latach 1943-1947*, t. 2, *Dokumenty i materiały zgromadzone przez działaczy i członków KZW*, oprac. L. Kulińska, Kraków 2001; *Eksterminacja narodu polskiego i Kościoła rzymskokatolickiego przez ukraińskich nacjonalistów w Małopolsce wschodniej w latach 1939-1945: materiały źródłowe*, oprac. J. Wołczański, Cz. 1, Kraków 2005, Cz. 2, Kraków 2006; L. Kulińska, *Antypolska akcja nacjonalistów ukraińskich w Małopolsce Wschodniej i na Wołyniu w świetle dokumentów Rady Głównej Opiekuńczej 1943-1944*, Kraków 2003; *Dzieci Kresów*, oprac. L. Kulińska, t. 1-4, Kraków 2006-2013; *Antypolska akcja nacjonalistów ukraińskich w Małopolsce Wschodniej i na Wołyniu w świetle dokumentów Rady Głównej Opiekuńczej 1943-1944: zestawienie ofiar*, pod red. L. Kulińskiej i A. Rolińskiego, Kraków 2012.

²⁹ Ukraińscy badacze powołali kilka lat temu Ukraińskie Towarzystwo Historyczne w Polsce, wydające czasopismo „Litopys”, na łamach którego (oraz na swojej stronie internetowej) publikują teksty m.in. dotyczące omawianej problematyki.

³⁰ M.in. E. Misiło, *Przedmowa [w:] Akcja „Wisła”. dokumenty*, Warszawa 1993; idem, *Wstęp [w:] Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944-1946*, red. idem, t. 1: *Dokumenty 1944-1945*, Warszawa 1996; R. Drozd, *Polityka władz w Polsce wobec ludności ukraińskiej w latach 1944-1989*, Warszawa 2000; K. Kersten, *Władze komunistów w Polsce a konflikt polsko-ukraiński [w:] eadem, Pisma rozproszone, wybór i przyg. do druku T. Szarota i D. Libionka, Toruń 2006 (Pierwodruk w j. angielskim w: „Acta Poloniae Historica” 1996, nr 73); L. Olejnik, *Problem ukraiński w polityce narodowościowej państwa polskiego w latach 1944-1957 [w:] Polska i Ukraina po II wojnie światowej*, pod red. W. Bonusiaka, Rzeszów 1998 (idem, *Polityka narodowościowa Polski w latach 1944-1960*, Łódź 2003); E. Mironowicz, *Polityka władz Polski Ludowej wobec Ukraińców w latach 1944-1947 [w:] Akcja „Wisła”...*, Warszawa 2003.*

opracowaniami wydano także w tym wypadku szereg publikacji źródłowych³¹. Warto w tym miejscu zauważyć pewną sygnalizowaną już wyżej zbieżność: oba wspomniane środowiska koncentrowały się na martyrologii własnej społeczności, czego efektem był na ogół mniej lub bardziej jednostronny obraz wspólnej przeszłości obydwu nacji.

Charakterystyczne dla historiografii w pierwszych latach po upadku komunizmu była chęć nadrobienia zapóźnień powstałych w poprzednim okresie poprzez przygotowanie od razu spojrzeń syntetycznych, jakkolwiek opartych zwykle na gruntownej kwerendzie źródłowej, także w otwieranych wówczas szerzej dla badaczy archiwach ukraińskich czy rosyjskich. W latach 90. powstały trzy klasyczne już syntezy relacji polsko-ukraińskich. Już w 1993 r. opublikowana została praca R. Torzeckiego³², w 1997 r. rozprawa Grzegorza Motyki³³, wreszcie rok później swoje spojrzenia na omawiany temat przedstawił Andrzej Leon Sowa³⁴. Nowy wiek rozpoczęła monografia Czesława Partacza³⁵. Z powstałych później syntez należy wymienić dwie kolejne książki Grzegorza Motyki³⁶. Badania nad relacjami polsko-ukraińskimi szeroko rozwijały się w następnych latach, przynosząc cały szereg publikacji dotyczących różnych zagadnień omawianej problematyki, które szerzej omówiłem (tematycznie) w dalszej części tekstu.

Należy w tym miejscu odnotować również dorobek seminariów naukowych zorganizowanych wspólnie przez Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej i Związek Ukraińców w Polsce pod wspólnym tytułem: „Polska-Ukraina: trudne pytania”. Merytoryczny nadzór nad nimi sprawował z jednej strony historycy z Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika w Toruniu i Uniwersytetu Narodowego im. Łesi Ukrainki z Łucka.

³¹M. Siwicki, *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich*, t. 1-3, Warszawa 1992; *Akcja Wisła dokumenty*, oprac. E. Misilo, Warszawa 1993 (znacznie poszerzona edycja pod tytułem *Akcja „Wisła” 1947. Dokumenty*, Warszawa 2013 r.); *Repatriacja czy deportacja? Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944-1946*, t. 1: *Dokumenty 1944-1945*, Warszawa 1996, t. II: *Dokumenty 1946*, oprac. idem, Warszawa 1999; R. Drozd, *Ukraińska Powstańcza Armia: dokumenty-struktury*, Warszawa 1998; *Ukraińcy w Polsce 1944-1989: walka o tożsamość*, red. R. Drozd, I. Hałagida, Warszawa 1999; *Źródła do dziejów Ukraińskiej Cerkwi Greckokatolickiej w Polsce w latach 1944-1989*, t. 1, oprac. B. Huk, Przemyśl 2007; idem, *Całopalenie: mord żołnierzy polskich na Ukraińcach w Terce 8 lipca 1946: dokumenty i materiały*, Przemyśl 2015; „*Obce pogranicze*” 1945-946, *Sytuacja w południowo-wschodniej Polsce w dokumentach czechosłowackich*, Warszawa 2015.

³² *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993. Zob. też: idem, R. Torzecki, *Stosunki polsko-ukraińskie na powojennych rozdrożach. Próba bilansu*, „*Dzieje Najnowsze*” 1995, nr 4.

³³ *Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943-1947*, Warszawa 1997.

³⁴ *Stosunki polsko-ukraińskie 1939-1947. Zarys problematyki*, Kraków 1998.

³⁵ *Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu na uchodźstwie i jego ekspozytur w kraju (1939-1945)*, Koszalin 2001. Dwa lata później autor ten opublikował wspólnie Krzysztofem Ładą kolejną syntezę: *Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej*, Toruń 2003.

³⁶ *Ukraińska partyzantka 1942-1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*, Warszawa 2006 (II wyd. 2015); idem, *Od rzezi wołyńskiej do Akcji „Wisła”. Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947*, Kraków 2011.

Pokłosiem tych spotkań było jedenaście tomów materiałów pokonferencyjnych, opublikowanych sukcesywnie pod tym samym tytułem co konferencja. Zawarte w nich teksty miały z założenia charakter przeglądowy i dający ogólny ogląd danego zagadnienia. Choć różnej wartości, generalnie dały syntetyzujący, kompleksowy przegląd najważniejszych i najbardziej spornych wydarzeń i problemów badawczych e wspólnej przeszłości (jak np. wstydlive zjawisko kolaboracji)³⁷. Ponadto relacje polsko-ukraińskie były przedmiotem szeregu (co najmniej kilkunastu) konferencji przeprowadzonych w różnych ośrodkach naukowych Polski (Gdańsk, Kraków, Lublin, Opole, Przemyśl, Rzeszów, Sanok, Słupsk, Warszawa)³⁸. Szczególnie wiele z nich poświęcono akcji „Wisła”³⁹. Do tego należy doliczyć liczne sesje i panele popularno-naukowe. Świadczy to dobitnie o sporym zainteresowaniu tym tematem, tak wśród badaczy, jak i społeczeństwa. Dzięki obecności na nich licznej grupy referentów z innych krajów, przede wszystkim ukraińskich, a także regularnemu uczestnictwu polskich historyków w konferencjach na Ukrainie, polska historiografia zagadnienia pozostaje w nieustannym dialogu z ukraińską. Umożliwia to konfrontację ze spojrzeniem drugiej strony. Ponadto w większości polskich publikacji naukowych o omawianej problematyce przywoływane są źródła archiwalne, publikacje źródłowe, relacje, wspomnienia, jak i opracowania ukraińskie. Niemniej warto byłoby tłumaczyć więcej z dorobku ukraińskiej historiografii, pozwoliłoby szerszemu gronu czytelników zaznajomić się z jej osiągnięciami w

³⁷ *Polska-Ukraina: trudne pytania*, t. 1-11, Warszawa 1998-2009.

³⁸ Na Uniwersytecie Rzeszowskim odbyły się trzy konferencje: pierwsze dwie organizowane wspólnie z Uniwersytetem w Czerniowcach: „Polska i Ukraina po II wojnie światowej”, wrzesień 1996 (materiały pokonferencyjne pod tym samym tytułem, red. W. Bonusiak, Rzeszów 1998); „Polacy i Ukraińcy podczas II wojny światowej”, wrzesień 1999 r. (materiały pod tym samym tytułem i redakcją opublikowano w Rzeszowie w 2000 r.); „Stosunki polsko-ukraińskie 1939-1947 - Stan badań i postulaty badawcze, wrzesień 2013 r., (ta ostatnia organizowana wspólnie z Oddziałem IPN w Rzeszowie), w Gdańsku (opublikowane w tomie: *Polacy o Ukraińcach, Ukraińcy o Polakach*, pod red. T. Stegnera, Gdańsk 1993); „Polacy i Ukraińcy 1918-1956”, Sanok 17-18 listopada 1997 r. (Materiały pokonferencyjne ukazały się w wydawnictwie seryjnym „Dzieje Podkarpacia” 1999, t. III); „Zmiany demograficzne w Polsce południowo-wschodniej”, Przemyśl 12 grudnia 1997 (wystąpienia z tej konferencji ukazały się w: „Przemyskich Zapiskach Historycznych” 2003, R. 12-13); „Łemkowszczyzna w latach 1939-1947. Wojna, okupacja i wysiedlenia”, Kraków, 28-30. 05. 2001; Biały Bór-Słupsk listopad 2000 (publikacja: *Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918-1989)*); „Od irredenty do współpracy. Stosunki polsko-ukraińskie w XX w.”, Wrocław 17-18 X 2002.

³⁹ M.in. konferencje w 1992 r. Szczecinie (materiały pokonferencyjne: *Akcja „Wisła” na tle stosunków polsko-ukraińskich w XX wieku*, pod red. J. Farysia i J. Jekiela, Szczecin 1994); w Krakowie (17 maja) i Gorlicach (30 maja 1997 r.) pod wspólnym tytułem „Rusini - Łemkowie - Ukraińcy w Polsce. 50 lat po wysiedleńczej akcji >>Wisła<<” (referaty obu zebrane w tomie: *Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji „Wisła” 1947 roku*, pod red. W. Mokrego, Kraków 1997); „Akcja >>Wisła<< na tle wojennych i powojennych deportacji”, Przemyśl 28.04. 2004; w 2007 r. w Przemyślu (opublikowano tom: *Akcja „Wisła”: Przyczyny, przebieg, konsekwencje. Materiały konferencji zorganizowanej 23-24 lutego w Przemyślu*, Przemyśl 2007); „Wokół akcji „Wisła”: Losy ludności ukraińskiej i polskiej na kresach południowo-wschodniej Polski”, Opole 17.04. 2007; „Akcja „Wisła” na tle wojennych i powojennych deportacji” (nie opublikowano materiałów pokonferencyjnych), Przemyśl 28 IV 1947; „Akcja >>Wisła<< a losy mniejszości ukraińskiej w Polsce”, Kraków 12.12. 2012.

tym zakresie. Dopiero w ostatnich latach przetłumaczono kilka ważnych dla naszego tematu prac pióra Ihora Iłjuszyna, Romana Kabaczija i Wołodymyra Wiatrowycza⁴⁰.

Kolejnego impulsu badaniom relacji polsko-ukraińskich dały działania powstałego w 2000 r. Instytutu Pamięci Narodowej. Już na początku swojej działalności zorganizował on dwie konferencje poświęcone relacjom polsko-ukraińskim, w następnych latach kolejne⁴¹. Do tego należy dodać szereg publikacji wydanych pod auspicjami IPN i poza nim przez historyków pracujących w Instytucie (m.in. Tomasza Berezy, Igora Hałagidy, Grzegorza Motyki, Jana Pisulińskiego, Mariusza Zajączkowskiego i innych). Ponadto IPN przejął współredagowanie ze strony polskiej zbiorów dokumentów publikowanych w ramach serii *Polska i Ukraina w latach trzydziestych-czterdziestych XX wieku*, zapoczątkowanej przez Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych wspólnie z Archiwum Służby Bezpieczeństwa Ukrainy⁴².

Podsumowując, w ostatnim dwudziestopięcioleciu znacznie rozwinęły się w Polsce badania nad relacjami polsko-ukraińskimi okresu wojny i tuż powojennego, przynosząc liczne publikacje zarówno o charakterze syntetycznym, jak i monograficznym i przyczynkarskim.

Jeśli chodzi o zakres tematyczny, z tekstów dotyczących lat wojny najczęściej miejsca poświęcono, co nie dziwi, wydarzeniom na Wołyniu i w Galicji Wschodniej lat 1943-1944. Znajdziemy w nich opis i udokumentowanie martyrologii ludności polskiej, także próby samoobrony i przeciwdziałania napaściom. Dominują wśród nich także ujęcia ogólne⁴³.

⁴⁰ I. Iłjuszyn, *UPA i AK - konflikt w Zachodniej Ukrainie (1939-1945)*, Warszawa 2009; R. Kabaczij, *Wygnani na stopy. Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski na południe Ukrainy w latach 1944-1946*, Warszawa 2012; W. Wiatrowycz, *Druga wojna polsko-ukraińska 1942-1947*, Warszawa 2013.

⁴¹ Sesja naukowa „Antypolska akcja OUN-UPA w latach 1943-1944”, Lublin 24-25 05. 2001 r. (materiały pokonferencyjne opublikowano w: *Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944. Fakty i interpretacje*, Warszawa 2002); Akcja „Wisła”, 18-19 04. 2002 r. w Krasieczynie, (opublikowano: *Akcja „Wisła”*, pod red. J. Pisulińskiego, Warszawa 2003); „W 65 rocznicę eksterminacji ludności polskiej na Kresach Wschodnich dokonanej przez nacjonalistów ukraińskich”, Warszawa lipiec 2008 (materiały pokonferencyjne wydane pod tytułem: *Wołyń 1943 – rozliczenie*, pod red. R. Niedzielki, Warszawa 2010); Konferencja naukowa lubelskiego oddziału IPN: „Próby porozumienia polsko-ukraińskiego 1939-1991”, Lublin, 14. 06. 2007 r.; współorganizowana przez rzeszowski oddział IPN wspomniana już rzeszowska konferencja „Stosunki polsko-ukraińskie 1939-1947 – stan badań i perspektywy badawcze” (09. 2013).

⁴² Omawianej problematyki dotyczy sześć z ośmiu tomów, opublikowanych w latach 1998-2007.

⁴³ Zob. np. G. Mazur, *Pokucie w latach drugiej wojny światowej*, Kraków 1994; idem, *Główne aspekty konfliktu polsko-ukraińskiego w Małopolsce Wschodniej w czasie II wojny światowej* [w:] *Dzieje Podkarpacia*, t. III, red. J. Gancarski, Krosno 1999; M. Klimecki, *Geneza i organizacja polskiej samoobrony na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej podczas II wojny światowej* [w:] *Polska-Ukraina: trudne...*, t. 3, Warszawa 1999; W. Filar, *Wołyń 1939-1944: eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie: studium historyczno-wojskowe zmagania na Wołyniu w obronie polskości, wiary i godności ludzkiej*, Toruń 2004 (II wyd. Toruń 2009, III wyd. Toruń 2011); G. Hryciuk, *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931-1948*, Toruń 2005; W. Wazniewski, *Samoobrona polska w Galicji Wschodniej podczas II wojny światowej*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Ruchu Ludowego” 2007, nr 23; idem, *Stracone nadzieje. Polityka władz*

Nieliczne można zaliczyć do tzw. *case studies*⁴⁴. Są też przyczynki o niektórych aspektach zagadnienia, np. o strukturze podziemia ukraińskiego, stosunku partyzantki sowieckiej, jak też obu okupantów do konfliktu⁴⁵, sytuacji kościołów i inne⁴⁶. Brakuje prac poświęconych lokalnym relacjom polsko-ukraińskim (po Lwowem⁴⁷), które byłyby podstawą do formułowania syntez. Zdecydowana większość licznych publikacji o Wołyniu i Galicji Wschodniej ma charakter popularno-naukowy, jakkolwiek szereg z nich pretenduje do uznania ich za dzieła naukowe⁴⁸. Trzeba przyznać, że na tym polu historiografia akademicka oddała poniekąd pole, przynajmniej częściowo, środowiskom kresowym.

Stanowisko polskiego rządu na wychodźstwie i jego agend (jak Komitet dla Spraw Kraju) oraz polskiego podziemia politycznego i wojskowego znalazło odzwierciedlenie głównie we wspomnianych już tu pracach o charakterze ogólnym R. Torzeckiego, G. Motyki i C. Partacza. Oprócz tego mamy naświetlenie sprawy ukraińskiej w raportach Biura

okupacyjnych w Małopolsce Wschodniej 1939-1944, Warszawa 2009; W. Bonusiak, *Wołyń podczas II wojny światowej (konflikty narodowościowe)* [w:] *Historia i dziedzictwo regionów w Europie Środkowo-Wschodniej w XIX i XX w.*, pod red. M. Stolarczyka, A. Kawalec, J. Kuzickiego, Rzeszów 2011.

⁴⁴ L. Popek, *Ostrówki: wołyńskie ludobójstwo*, Lublin 2011; W. Filar, *Przebraże – bastion polskiej samoobrony*, Warszawa 2007 (II wyd. Warszawa 2009); G. Motyka, *Włodzimierzec i Parośla. Dwie strony pierwszej akcji UPA* [w:] idem, *Cień „Kłyma Sawura”. Polsko-ukraiński konflikt pamięci*, Gdańsk 2013.

⁴⁵ G. Mazur, *Niemcy i Sowieci wobec antypolskiej akcji UPA* [w:] *Antypolska akcja...*; idem, *Między dwoma totalitaryzmami. III Rzesza i ZSRR wobec konfliktu polsko-ukraińskiego 1939-1945* [w:] *Україна і Польща ...*; J. Engelgard, *Partyzantka sowiecka wobec zagłady ludności polskiej na Wołyniu w 1943 roku*, „Niepodległość i Pamięć” 2013, nr 3-4.

⁴⁶ I. Hałagida, *Losy ukraińskiego duchowieństwa prawosławnego i grekokatolickiego w czasie konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1943-1944 (szkic zagadnienia)* [w:] *Antypolska akcja...*; L. Popek, *Losy księży rzymskokatolickich na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943-1944*, ibidem; M. Krzysztofiński, *Kościół a konflikt polsko-ukraiński w latach czterdziestych XX wieku. Kościół rzymskokatolicki (koreferat)* [w:] *Wołyń 1943 – rozliczenie*; I. Hałagida, *Kościół a konflikt polsko-ukraiński w latach czterdziestych XX wieku. Kościoły wschodnie (koreferat)*, ibidem; idem, *Represje wobec duchowieństwa Kościoła grekokatolickiego na terytorium dzisiejszej Polski w latach 1939-1957: (rekonosans historiograficzny i dalsze perspektywy badań)*, „Litopys” 2011, nr 1.

⁴⁷ J. Węgierski, *Lwów pod okupacją sowiecką 1939-1941*, Kraków 1991; G. Hryciuk, „Gazeta Lwowska” 1941-1944; Wrocław 1996; idem, „Kumityt” - *Polski Komitet Opiekuńczy Lwów Miasto w latach 1941-1944*, Toruń 2000; idem, *Polacy we Lwowie 1939-1944: życie codzienne*, Warszawa 2000. Zob. też cykl krakowskich konferencji pod wspólnym tytułem: *Lwów-miasto, społeczeństwo, kultura*.

⁴⁸ Do najważniejszych należą: J. Turowski, W. Siemaszko, *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1944*, Warszawa 1990; A. Peretiatkowicz, *Samoobrona ludności polskiej na Wołyniu w latach 1943-1944* [w:] *Armia Krajowa na Wołyniu*, Warszawa 1994; idem, *Polska samoobrona w okolicach Łucka*, Katowice 1995; idem, *Wołyńska samoobrona w dorzeczu Horynia*, Katowice 1997; E. Siemaszko, W. Siemaszko, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945*, Warszawa 2000; L. Kulińska, *Dzieje Komitetu Ziem Wschodnich na tle losów ludności polskich Kresów w latach 1943-1947*, t. 1; Kraków 2002; H. Komański, S. Siekierka, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939-1946*, Wrocław 2004; S. Siekierka, H. Komański, K. Bulzacki, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie lwowskim 1939-1947*, Wrocław 2006; S. Siekierka, H. Komański, E. Różański, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie stanisławowskim 1939-1946*, Wrocław 2007.

Wschodniego Delegatury Rządu na Kraj, w planach operacyjnych AK, a także stanowisko poszczególnych polskich ugrupowań politycznych wobec kwestii ukraińskiej⁴⁹.

Od strony geograficznej poza Wołyniem i Galicją Wschodnią stosunkowo lepiej rozpoznane są relacje na Lubelszczyźnie i Podlasiu⁵⁰ oraz na Łemkowszczyźnie⁵¹. Właściwie poza fragmentami prac G. Motyki i A.L. Sowy także opracowaniem Zdzisława Koniecznego⁵² niewiele wiemy o relacjach polsko-ukraińskich na terenie późniejszego woj. rzeszowskiego⁵³. Można to tłumaczyć mniejszym natężeniem konfliktu obu nacji na tych terenach.

Chociaż okres ten był najdłużej penetrowany, pozostaje sporo zagadnień nieobjętych szerszymi badaniami. Z pewnością do takich należy Ukraiński Centralny Komitet i jego przewodniczący Wołodmyr Kubijowycz. Problem ten jest poruszany tylko we wspomnianych opracowaniach o charakterze ogólnym i to głównie pod kątem stosunku UCK

⁴⁹ R. Torzecki, *Polska myśl polityczna wobec kwestii ukraińskiej w czasie drugiej wojny światowej (kraj i emigracja)* [w:] *Polska – Polacy – mniejszości narodowe*, red. W. Wrzesiński, Wrocław-Warszawa-Kraków 1992; D. Urzyńska, *Postrzeżanie problemu ukraińskiego przez polską lewicę okresu II wojny światowej* [w:] *Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918-1989)*, t. 1, red. R. Drozd, Słupsk-Warszawa 2000; W. Bonusiak, *Kwestia ukraińska w opracowaniach Biura Wschodniego Delegatury Rządu na Kraj* [w:] *Polacy i Ukraińcy podczas II wojny światowej...*; A. Pachowicz, *Stanowisko Komitetu dla Spraw Kraju odnośnie utworzenia oddziału ukraińskiego w Armii Polskiej we Francji*, „BU” 2005, nr 11; eadem, *Posiedzenie Komitetu dla Spraw Kraju w sprawie ukraińskiej w 1943 roku*, 2007, nr 13; G. Pawlikowski, *Ukraińska mniejszość narodowa w powojennej Polsce w programach partii i organizacji konspiracyjnych (1939-1945)*, „Polityka i Społeczeństwo” 2010, nr 7.

⁵⁰ Z. Kwiecień, *Z dziejów stosunków polsko-ukraińskich na Podlasiu w latach 1939-1947* [w:] *Z nieznannej przeszłości Białej i Podlasia*, Biała Podlaska 990; L. Popek, *Uchodźcy Wołynia w latach 1943-1944 w świetle akt przechowywanych w Archiwum Państwowym w Lublinie*, „Rocznik Historyczno-Archivalny” 1995, t. X; R. Torzecki, *Z dziejów stosunków polsko-ukraińskich na Lubelszczyźnie* [w:] *Stan i perspektywy badań historycznych lat wojny i okupacji 1939-1945*, Warszawa 1988; R. Ziętek, *Konflikt polsko-ukraiński na Chełmszczyźnie i na południowym Podlasiu w okresie okupacji niemieckiej*, „Rocznik Chełmski” 2001, R. 7; C. Partacz, K. Łada, *Kto zaczął? Polacy i Ukraińcy na Lubelszczyźnie 1941-1943* [w:] *Antypolska akcja...*; Z. Mańkowski, *Stosunki polsko-ukraińskie w południowo-wschodniej Lubelszczyźnie i ich skutki w latach 1939-1947*, „Przemyskie Zapiski Historyczne” 2000-2002, R. XII-XIII; A. Kolasa, *Ukraińcy w powiecie Biała Podlaska w latach 1918-1948*, Toruń 2007; M. Samborski, *Działalność OUN i jej formacji zbrojnych oraz oddziałów UNS/UPA na późniejszych terenach II i III Okręgu tzw. Zakierzońskiego Kraju OUN-SD w czasie II wojny światowej*, „Rocznik Chełmski” 2009, t. 13; M. Zajączkowski, *Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939-1944*, Lublin-Warszawa 2015. Wykracza ona znacznie poza temat, sporo uwagi poświęcając konfliktowi polsko-ukraińskiemu.

⁵¹ Poza wspomnianym wcześniej tekstami Andrzeja Kwileckiego m.in. P. Przybylski, *Rola duchowieństwa greckokatolickiego w kształtowaniu się opcji narodowych wśród Łemków w latach 1918-1947*, Toruń 2006.

⁵² Z. Konieczny, *Polacy i Ukraińcy na ziemiach dzisiejszej Polski w latach 1918-1947 (zarys problematyki)*, Przemysł 2010.

⁵³ Zob. tylko mój skromny szkic: *Stosunki polsko-ukraińskie we wschodniej części dystryktu krakowskiego Generalnego Gubernatorstwa* [w:] *Wojna: doświadczenie i zapis. Nowe źródła, problemy i metody badawcze*, red. S. Buryła, P. Rodak, Kraków 2006.

i jego przewodniczącego do Polaków⁵⁴. W ogóle życie społeczne i religijne ludności ukraińskiej podczas wojny jest słabo rozpoznane⁵⁵, z wyjątkiem może oświaty i spółdzielczości⁵⁶. Stosunkowo słabo rozeznane są również relacje międzykonfesyjne⁵⁷, jakkolwiek należy zwrócić uwagę na teksty o hierarchach obu kościołów rzymsko- i greckokatolickiego oraz Cerkwi Prawosławnej (przede wszystkim o metropolicie Andriju Szeptyckim, także biskupie Jozafacie Kocyłowskim, arcybiskupie Bolesławie Twardowskim, ks. Bazyli Hrynyku i innych), w których zarysowano ich stanowisko wobec antagonizmów polsko-ukraińskich⁵⁸.

Podobnie rzecz ma się ze strukturami i liczebnością ukraińskiej policji na służbie hitlerowskiej (*Ukrainische Hilfspolizei*) oraz innych formacji, w których służyli Ukraińcy (werkschutz, bahnschutz), także w administracji czy np. *Służba Batkiwsczyni*. Słabo rozpoznane są formacje samoobrony jak np. tzw. „darmochwalcy”. Właściwie nic nie wiemy o strukturach OUN i UNS/UPA na zachodnich rubieżach dawnego woj. lwowskiego i na Łemkowszczyźnie. Przydałoby się osobne, szersze opracowanie o dywizji Wafen-SS „Galizien”⁵⁹. Poza tym jeśli chodzi o podziemie ukraińskie, gros zainteresowania polskich

⁵⁴ Wyjątkami są: A. Bożyk, *Ukraiński Komitet Centralny a sprawa rewindykacji narodowej „kałakutów” na Lubelszczyźnie podczas II wojny światowej*, „Rocznik Chełmski” 2003, t. 17.

⁵⁵ Wyjątkiem jest Administracja Apostolska Łemkowszczyzny: B. Prach, *Apostolska Administracja Łemkowszczyzny* [w:] *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, t. I, red. J. Czajkowski, Rzeszów 1992; K.Z. Nowakowski, *Administracja Apostolska Łemkowszczyzny w latach 1939-1947* [w:] *Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, red. S. Stępień, t. 3, Przemyśl 1996; P. Przybylski, *Rola duchowieństwa greckokatolickiego w kształtowaniu się opcji narodowych wśród Łemków w latach 1918-1947*, Toruń 2006; E. Senko, *Administracja Apostolska Łemkowszczyzny (1934-1947). Nieznane losy Łemków w Polsce*, Nowy Sącz 2007.

⁵⁶ M. Walczak, *Szkolnictwo ukraińskie w Generalnym Gubernatorstwie (1939-1945)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1992, nr 3-4; M. Sycz, *Spółdzielczość ukraińska w Galicji w okresie II wojny światowej*, Warszawa 1997.

⁵⁷ Pewnym wyjątkiem jest tu krążąca wśród badaczy rozprawa ks. Władysława Piątkowskiego, pozostająca jednak nadal w rękopisie: *Stosunki polsko-ukraińskie po wybuchu II wojny światowej. Zarys*, Czarna k. Łańcuta 1988 (mps), przechowywana w Archiwum Archidiecezjalnym w Przemyślu.

⁵⁸ S. Stępień, *Stanowisko Metropolity Szeptyckiego wobec zjawiska terroryzmu politycznego* [w:] *Metropolita Andrzej Szeptycki. Studia i materiały*, Kraków 1994; D. Iwaneczko, *Biskup Jozafat Kocyłowski (876-1947). Życie i działalność* [w:] *Polska-Ukraina 1000 lat sąsiedztwa*, t. 2, Przemyśl 1994; I. Hałagida, *Losy ukraińskiego duchowieństwa prawosławnego i greckokatolickiego w czasie konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1943-1944 (szkieł zagadnienia)* [w:] *Antypolska akcja OUN-UPA...*; H. Dylągowa, *Metropolita Andrzej Roman Szeptycki i Polacy*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 2006, z. 21-22; A.A. Zięba, *Biskupstwo krakowsko-łemkowskie i jego arcybiskup Palladiusz (Wydybida-Rudenko) - karta z dziejów ukrainizacji Łemkowszczyzny w dobie drugiej wojny światowej*, „Rocznik Ruskij Bursy / Rocznik Ruskiej Bursy”, Gorlice 2008; I. Hałagida, „*Szpieg Watykanu*”. *Kapłan greckokatolicki ks. Bazyli Hrynyk (1896-1977)*, Warszawa 2008; G. Chejko, *Arcybiskup Bolesław Twardowski (1864-1944). Metropolita lwowski obrządku łacińskiego*, Rzeszów 2010; S. Dudra, *Metropolita Dionizy (Waledyński) 1876-1960*, Warszawa 2010.

⁵⁹ Zob. tylko: G. Motyka, *Dywizja Waffen-SS „Galizien” („Halycyna”)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2002, nr 1; M. Majewski, *Przyczynki do wojennych dziejów Ukraińskiego Legionu Samoobrony (1943-1945)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2005, nr 2; *Ukraińskie formacje zbrojne w służbie niemieckiej (Sipo, Orpo, Waffen SS) na Lubelszczyźnie* [w:] *Podzielone narody. Szkice z historii stosunków polsko-ukraińskich w latach 40. XX wieku*,

badaczy skupiała na sobie ze zrozumiałych względów frakcja banderowska OUN, jako odpowiedzialna za zbrodnicze napady na Polaków. Niewiele pisano (i to tylko w opracowaniach o charakterze ogólnym) o drugiej, melnykowskiej odnodze organizacji i jej postawie wobec Polaków.

Znacznie więcej publikacji traktuje o powojennych relacjach polsko-ukraińskich. Najwięcej chyba napisano, jak już była o tym mowa, o polityce władz polskich wobec społeczności ukraińskiej⁶⁰. W tym kontekście szczególną uwagę skupiały przesiedlenia ludności ukraińskiej w trakcie akcji „Wisła”⁶¹. Sam przebieg tej ostatniej prezentują na ogół artykuły o charakterze ogólnym bądź fragmenty większych prac⁶². Mimo wspomnianego ogromnego zainteresowania tematem do dzisiaj nie powstała monografia akcji; za to jest sporo prac o charakterze przyczynków, poświęconych lokalnemu jej przebiegowi bądź poszczególnym aspektom operacji⁶³, m.in. propagandowym⁶⁴, czy poprzedzającym ją

pod red. M. Białokura i M. Patelskiego, Toruń-Opole 2010; J. Gdański, *Ukraińcy w niemieckich formacjach zbrojnych na Kresach Wschodnich*, ibidem.

⁶⁰ E. Misiło, *Polska polityka narodowościowa...*; S. Zabrowarny, *Polityka narodowościowa polskich władz komunistycznych w kwestii ukraińskiej* [w:] *Polityka narodowościowa państw Europy Środkowo-Wschodniej*, red. J. Pietraś, A. Czarniecki, Lublin 1993; Kersten, *Władze komunistów w Polsce a konflikt polsko-ukraiński* [w:] eadem, *Pisma rozproszone*, wybór i przyg. do druku T. Szarota i D. Libionka, Toruń 2006; R. Drozd, *Polityka władz w Polsce...*; L. Olejnik, *Polityka narodowościowa Polski w latach 1944-1960*, Łódź 2003; G. Pawlikowski, *Polityka narodowościowa władz wobec ukraińskiej mniejszości narodowej w województwie lubelskim (lipiec 1944 r. - marzec 1947 r.)*, „Polityka i Społeczeństwo” 2009, nr 6; idem, *Represje jako element polityki narodowościowej wobec Ukraińców w województwie lubelskim: (kwiecień-październik 1947 r.)*, „Rocznik Białkopodlaski” 2009-2011, t. 17/19; idem, *Polityka centralnych i terenowych władz wobec ukraińskiej mniejszości narodowej w Polsce (1944-1947)* [w:] *Kwestia narodowościowa w Polsce i we Włoszech w XX wieku: wybrane problemy*, pod red. H. Cimka, Rzeszów 2011; J. Pisuliński, *Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w latach 1944-1956*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2004, nr 2 (6); idem, *Polityka władz wobec mniejszości ukraińskiej w Polsce w latach 1944-1947* [w:] *Problematyka narodowościowa i religijna w XX wieku. Wybrane aspekty*, red. K. Żarna, Rzeszów 2011; idem, *Polska państwem jednolitym narodowo. Założenia i praktyka na przykładzie polityki wobec mniejszości ukraińskiej w latach 1944-1947* [w:] *Między ideologią a socjotechniką. Kwestia mniejszości narodowych w działalności władz komunistycznych. Doświadczenia polskie i środkowoeuropejskie*, red. M. Semczyszyn, J. Syrnay, Warszawa-Szczecin-Wrocław 2014.

⁶¹ Zob. R. Drozd, *Droga na zachód. Osadnictwo ludności ukraińskiej na zachodnich i północnych ziemiach Polski w ramach akcji „Wisła”*, Warszawa 1997; S. Dudra, *Łemkowie. Deportacja i osadnictwo ludności łemkowskiej na Środkowym Nadodrzu w latach 1947-1960*, Głogów 1998; I. Hałagida, *Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach Polski 1947-1957*, Warszawa 2002; B. Bobusia, *Przesiedlenie ludności w ramach akcji „Wisła”*, „Przemyskie Zapiski Historyczne” 2003, nr 12-13; J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności ukraińskiej w ramach akcji „Wisła” – założenia, cele, rezultaty* [w:] *Wysiedlenia jako narzędzie polityki ludnościowej w Europie XX wieku*, red. J. Wołoszyn, Lublin 2015.

⁶² M.in. F. Kusiak, *Akcja „Wisła” 1947 rok*, Wrocław 1994; M. Jasiak, *Geneza akcji specjalnej „Wisła”*, „Przemyskie Zapiski Historyczne”, R. 12-13: 2000-2002; Z. Pałski, *Polityczne, ekonomiczne i narodowościowo-demograficzne następstwa akcji „Wisła”*, ibidem; T. Skrzyński, *Akcja „Wisła” w świetle akt Ludowego Wojska Polskiego*, „Czasy Nowożytnie” 2001, t. X (XI); R. Drozd, *Geneza i przebieg akcji „Wisła”* [w:] *Ukraińcy w najnowszych...*, t. II; G. Motyka, J. Szapował, *Od komitetu redakcyjnego* [w:] *Polska-Ukraina w latach trzydziestych-czterdziestych XX wieku*, t. 5: *Akcja „Wisła”*, Warszawa-Kijów 2006; G. Pawlikowski, *Akcja „Wisła”. Między komunistyczną „praworządnością” a interesem państwa, Wokół naruszeń praw człowieka*, pod red. W. Stankowskiego, K. Żarny, Oświęcim 2011; E. Misiło, „Rozwiązać ostatecznie problem ukraińskim w Polsce...” [w:] *Akcja Wisła 1947...*

⁶³K. Piątkowski, *Likwidacja Ukraińskiej Powstańczej Armii i Organizacji Ukraińskiej Nacjonalistów na Zamojszczyźnie (od kwietnia 1947 r. do grudnia 1947 r.)* [w:] *Pogranicze. Studia z dziejów stosunków polsko-*

zamachu na gen. Karola Świerczewskiego⁶⁵. Osobne teksty poświęcono przetrzymywaniu Ukraińców w Centralnym Obozie Pracy w Jaworznie⁶⁶.

Początkowo niewiele pisano o wcześniejszym przesiedleniu Ukraińców na Ukrainę Sowiecką, jednakże ostatnio proporcje wydają się zmieniać. W ostatnich latach powstało dużo opracowań obrazujących przebieg przesiedleń tak całościowo, jak i w poszczególnych powiatach⁶⁷. Stosunkowo najmniej rozpoznany jest okres pomiędzy przesiedleniami (sierpień

ukraińskich w XX wieku, pod red. Z. Mańkowskiego, Lublin 1992; J. Borowiec, *Ukraińcy skazani na śmierć przez Wojskowy Sąd Grupy Operacyjnej „Wisła”*, „Studia Rzeszowskie” 1995, t. 1; S. Dudra, *Akcja „Wisła” na Łemkowszczyźnie*, „Rocznik Sądecki” 1998, t. XXVI; T. Kossowski, *Udział Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego i Milicji Obywatelskiej w operacji „Wisła”* [w:] *Operacja „Wisła”: Materiały z konferencji naukowej 18 marca 1997*, Warszawa 1998; A. Tłomacki, *Akcja „Wisła” w powiecie białskim na tle walki politycznej i zbrojnej w latach 1944-1947*, Biała Podlaska-Warszawa 2003; T. Skrzyński, *Udział 3 Dywizji Piechoty w ostatnim etapie akcji „Wisła”*, „Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej” 2000, nr 23; idem, *Działania pododdziałów 3 Pomorskiej Dywizji Piechoty przeciwko ukraińskiemu podziemiu na terenie południowej Lubelszczyzny wiosną 1947 r.*, „Studia Historyczne” 2001, z. 1; idem, *Udział pododdziałów 3 Dywizji Piechoty w wysiedleniu ludności ukraińskiej w czasie Akcji „Wisła” (w świetle akt Ludowego Wojska Polskiego)*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny” 2007/2008, t. XX; idem, *Udział trzeciej dywizji piechoty w walce z ukraińską partyzantką w drugim etapie akcji „Wisła” w świetle akt Centralnego Archiwum Wojskowego*, „Rocznik archiwalno-historyczny CAW” 2009, nr 2/31; T. Bereza, *Aspekty militarne akcji „Wisła”. Kilka uwag o strategii i taktyce obu stron* [w:] *Akcja „Wisła”. przyczyny przebieg i konsekwencje*, Przemyśl 2007; T. Róg, *Likwidacja struktur OUN-UPA na terenie powiatu lubaczowskiego w okresie od maja 1947 r. do lutego 1948 r.*, „Rocznik Lubaczowski” 2008, t. 13/14; M. Zajączkowski, *Wybrane aspekty militarne akcji „Wisła”. Likwidacja partyzantki sotnyka Jana Szpontaka „Zalizniaka”* [w:] *Podzielone narody...*; R. Ziętek, *Przebieg wojskowej fazy akcji „Wisła” na terenie 27 Odcinka Taktycznego „Daniliw”*, ibidem; G. Pawlikowski, *Akcja przesiedleńczo-osiedleńcza w województwie lubelskim (maj-październik 1947 r.)*, „Sprawy Narodowościowe” Seria Nowa 2011, z. 38; J. Pisuliński, *Rola aparatu bezpieczeństwa w działaniach prowadzonych w ramach akcji „Wisła” w województwie rzeszowskim* [w:] *Historia i dziedzictwo regionów w Europie Środkowo-Wschodniej w XIX i XX w.*, pod red. M. Stolarczyka, A. Kawalec, J. Kuzickiego, Rzeszów 2011; idem, *Łemkowie – geneza, przebieg i skutki akcji „Wisła” oraz wcześniejszych przesiedleń* [w:] *Łemkowie*, pod red. B. Machul-Telus, Wydawnictwo Sejmowe Warszawa 2013; B. Halczak, M. Śmigiel, *Działalność oddziału UPA Mychajło Fedaka „Smyrnygo” w Beskidzie Niskim w latach 1945-1948* [w:] *In Gremium: studia nad historią, kulturą i polityką*, t. 1, Zielona Góra 2007.

⁶⁴ D. Czernatowicz, *Obraz Ukraińskiej Powstańczej armii na łamach prasy polskiej 1945-1947. Społeczne i poznawcze konsekwencje propagandy prasowej*, Komunikaty Warmińsko-Mazurskie” 1997, nr 1; M. Zajączkowski, *Propagandowe uzasadnienie akcji „Wisła” w ówczesnej prasie polskiej* [w:] *Akcja „Wisła”*, Warszawa 2003; P. Semków, *Rok 1947 w stosunkach polsko-ukraińskich na łamach „Żołnierza Polskiego”* [w:] *Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski 1918-1989*, t. II: *Akcja „Wisła”*, pod red. R. Drozda, Warszawa 2005.

⁶⁵ G. Ostasz, *Zamach na Karola Świerczewskiego w ocenie wywiadu WiN* [w:] *Pamiętny rok 1947*, pod red. M. E. Ożóg, Rzeszów 2001; idem, *Śmierć generała „Waltera” i jego legenda* [w:] *Bieszczady w Polsce Ludowej 1944-1989*, pod red. J. Izdebskiego, K. Kaczmarskiego, M. Krzysztofińskiego, Rzeszów 2009, s. 115-123; G. Motyka, *Tajemnica śmierci generała „Waltera”* [w:] *W kręgu „Łun w Bieszczadach”*. Szkice z najnowszej historii Bieszczad, Warszawa 2009, s. 122-142.

⁶⁶ K. Miroszewski, *Centralny Obóz Pracy Jaworzno. Podobóz ukraiński*, Katowice 2001; idem, *Ukraińcy i Łemkowie w Centralnym Obozie Pracy Jaworzno* [w:] *Pamiętny rok 1947...*; Ł. Kamiński, *Ukraińcy w COP Jaworzno w oczach prokuratury wojskowej*, „Wrocławskie Studia z Historii Najnowszej” 2001, t. 8; idem, *Obóz Jaworzno. Ukraiński etap* [w:] *Akcja „Wisła”...*, Warszawa 2003; E. Misiło, *Ukraińcy w obozie koncentracyjnym w Jaworznie 1947-1949* [w:] *Obóz dwóch totalitaryzmów – Jaworzno 1943-1956*, red. K. Miroszewski, Z. Woźniczka, Jaworzno 2007, t. 1; I. Hałagida, *Duchowni greckokatolicki i prawosławni w Centralnym Obozie Pracy w Jaworznie (1947-1949)* [w:] *Duchowni greckokatolicki i prawosławni w Centralnym Obozie Pracy w Jaworznie (1947-1949)*, zebrał i oprac. eadem, Warszawa 2012.

⁶⁷ J. Kwiek, *Przesiedlenie ludności lemkońskiej z województwa krakowskiego na Ukrainę (1945-1946)*, „Studia Historyczne” 1998, z. 2; K. Majkowski, *Przesiedlenia ludności ukraińskiej z pow. jarosławskiego i przeworskiego w latach 1944-1948* [w:] *Polska i jej wschodni sąsiedzi*, t. 4, pod red. A. Andrusiewicza, Rzeszów 2000; M. Proksa, *Pierwszy etap ewakuacji Ukraińców w latach 1944-1946 z terenu dawnego województwa*

1946-kwiecień 1947)⁶⁸. Należy jednak dodać, że - co wydaje się paradoksem - w polskiej historiografii jeszcze słabiej opisane jest przesiedlenie ludności polskiej z Ukrainy, a powstałe na ten temat teksty mają zasadniczo charakter bardzo ogólny i prawie nic nie mówią o wzajemnych relacjach obu społeczności⁶⁹. W ogóle losy Polaków na Ukrainie po wkroczeniu nań Armii Czerwonej, w tym relacje z Ukraińcami, są wydaje się mniej badane⁷⁰. Warto byłoby chociażby szerzej omówić napaści nań UPA czy udział Polaków w zwalczaniu podziemia ukraińskiego, w tym w tzw. *istriebitielnych batalionach*.

Wracając do tematu relacji polsko-ukraińskich na terenie dzisiejszej Polski, sporo miejsca poświęcono, co zrozumiałe, wzajemnym walkom, napaściom czy to jednej czy drugiej strony. Opracowania na ten temat mają zwykle charakter mniej lub bardziej ogólny (wspomniane już prace Z. Koniecznego, G. Motyki, A.L. Sowy). W ostatnich latach powstało też sporo tekstów o strukturach i działalności podziemia ukraińskiego na terenach dzisiejszej Polski (autorstwa

rzeszowskiego, „Przemyskie Zapiski Historyczne” 2003, R. XII-XIII: 2000-2002; G. Pawlikowski, K. Bujak, *Przesiedlenie ludności ukraińskiej z powiatu jarosławskiego do Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (październik 1944 r.-maj 1946 r.)*, „Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia” 2002-2004, t. 15; T. Róg, *Opór Ukraińców przeciwko przesiedleniom na terenie powiatu lubaczowskiego w latach 1945-1946* [w:] *Polska-Ukraina: Wspólna przeszłość*, Cieszanów 2007; R. Szajnar, *Przebieg wysiedleń ludności ukraińskiej z powiatu łańcuckiego w latach 1944-1946*, „Biuletyn Ukrainoznawczy” 2007, nr 13; M. Gliwa, *Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Bieszczad Zachodnich w latach 1944-1947* [w:] *Bieszczady w...*, G. Pawlikowski, *Przesiedlenia ludności ukraińskiej z województwa lubelskiego do USSR : (październik 1944 r. - marzec 1947 r.)*, „Nowa Ukraina” 2009, nr 1-2; idem, *Stanowisko lubelskich struktur partii politycznych wobec przesiedleń Ukraińców do USSR (1944-1947)*, „Rocznik Chełmski” 2009, t. 13; J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USSR w latach 1944-1947*, Rzeszów 2009; idem, *Przesiedlenie ludności ukraińskiej z powiatu łańcuckiego do USSR w latach 1944-1946* [w:] *Wierny swemu dziedzictwu*, pod red. S. Nabywańca, B. Lorens, S. Zabraniaka, Rzeszów 2010; idem, *Dwa przesiedlenia – próba porównania* [w:] *Między Odrą a Uralem*, pod red. W. Wierzbienca, Rzeszów 2010; A. Wilk, *Przesiedlenie ludności łemkowskiej z powiatu nowosądeckiego do Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej w latach 1945–1946*, „PiS” 2012, nr 2(20); P. Dziadosz, *Przesiedlenie ludności ruskiej z powiatu krośnieńskiego w latach 1944-1947*, Węglówka 2014.

⁶⁸ J. Pisuliński, *Stosunki polsko-ukraińskie w województwie rzeszowskim przed rozpoczęciem akcji „Wisła” (w świetle sprawozdań lokalnej administracji)* [w:] *Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski, t. 2: Akcja „Wisła”*, pod red. R. Drozda, Warszawa 2005.

⁶⁹ G. Hryciuk, *Nastroje i stosunek ludności polskiej tzw. Ukrainy zachodniej do przesiedleń w latach 1944-1945 w świetle sprawozdań radzieckich* [w:] *Polska i Ukraina...*; E. Kołodziej, *Polityka Rządu RP w Warszawie wobec repatriacji i reemigracji obywateli polskich z ZSRR w latach 1944-1948*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie” 1994, nr 2-3; E. Czop, *Deportacje i przesiedlenia ludności polskiej i ukraińskiej w latach 1940-1947 w aspekcie humanitarnym*, „Вісник Тернопільського Державного Технічного Університету” 1998, t. 3, cz. 2; G. Mazur, *Problem przesiedlenia Polaków z Ukrainy i Ukraińców z Polski w latach 1945-1946* [w:] *Polska-Ukraina: trudne pytania*, t. 8, Warszawa 2001; J. Czerniakiewicz, M. Czerniakiewicz, *Przesiedlenia ze Wschodu 1944-1959*, Warszawa 2007; B. Międzybrodzki, *Nieznana droga do ojczyzny: problem transportu repatriantów z Litwy i Ukrainy*, „Studia Migracyjne-Przegląd Polonijny” 2010, z. 2.

⁷⁰ Zob. G. Hryciuk, *Akcje UPA przeciwko Polakom po ponownym zajęciu Wołynia i Galicji Wschodniej przez Armię Czerwoną w 1944 roku* [w:] *Antypolska akcja...*; D. Markowski, *Za drugiego Sowietu. Pierwszy rok powojennego Lwowa (sierpień 1944-wrzesień 1945)*, „Przeszłość i Pamięć. Biuletyn Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa” nr 40 (lipiec-grudzień 2012).

m.in. Tomasza Berezy, Bohdana Horbala, Bohdana Huka, Zdzisława Koniecznego⁷¹, Grzegorza Motyki, Grzegorza Pawlikowskiego, Mieczysława Samborskiego, Mariusza Zajączkowskiego, Roberta Ziętka⁷²). Wymienić należy artykuły o stosunku podziemia ukraińskiego do ludności polskiej i przynależności do Polski ziem zamieszkałych przez Ukraińców⁷³. W polskiej historiografii są też podejmowane pierwsze próby stworzenia wykazów i dokładniejszego oszacowania strat osobowych w konflikcie polsko-ukraińskim, zarówno na małym obszarze, jak i w skali ogólniejszej⁷⁴.

Powstało też kilkanaście *case studies* poświęconych konkretnym, zwykle najbardziej głośnym napadom i zbrodniom jednej lub drugiej strony konfliktu (Cieszanów, Dynów, Pawłokoma, Piskorowice, Rudka, Terka, Wiązownica, Wierzchowiny, Wołkowyja, Zawadka Morochowska)⁷⁵. Szereg jednak zbrodni wciąż nie doczekało się należytego naświetlenia, ze

⁷¹ W. Filar, *Działalność OUN-UPA na terenie Polski w latach 1945-1947* [w:] *Przed akcją „Wisła” był Wołyń*, pod red. eadem, Warszawa 1997; B. Horbal, *Ukraińska Powstańcza Armia na Łemkowszczyźnie* [w:] *Łemkowie i Łemkoznawstwo w Polsce*, red. A.A. Zięba, Kraków 1997; K. Dufurat, *Cywilne struktury Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów w Bieszczadach (1945-1947)* [w:] *Bieszczady w Polsce Ludowej...*; A. Brożyniak, *Ukraińska Powstańcza Armia w Bieszczadach*, *ibidem*; M. Gliwa, *Działalność UPA w powiecie jasielskim 1945-1948*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2008, nr 1 (12); B. Huk, *Utworzenie Nadrejonu „Chłodny Jar” i 2 Przemyskiego batalionu UPA na terenie Kraju Zakerzońskiego OUN w 1945 roku*, „Biuletyn Ukrainoznawczy” 2007, nr 13; idem, *Struktura organizacyjna podziemia ukraińskiego na Łemkowszczyźnie w latach 1944-1947* [w:] *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*, t. III, Głogów 2010; Z. Konieczny, *OUN-UPA na terenie Polski w latach 1944-1947* [w:] *Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939-2004*, pod red. B. Grotta, Warszawa 2004.

⁷² G. Pawlikowski, *Podziemie ukraińskie w powiecie jarosławskim (lipiec 1944-marzec 1947 r.)*, „Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia” 2002-2004, t. 15; R. Ziętek, *Działalność oddziałów partyzanckich Ukraińskiej Powstańczej Armii na południowym Podlasiu w latach 1945-1947*, „Podlaski Kwartalnik Kulturalny” 2000, nr 3; idem, *Służba Bezpieczeństwa OUN w Nadrejonie „Łewada” w latach 1945-1947*, „Rocznik Białkopodlaski” 2000/2001, t. 8-9; idem, *Działalność Ukraińskiej Powstańczej Armii w powiatach hrubieszowskim i tomaszowskim od sierpnia do grudnia 1944 roku*, „Rocznik Chełmski” 2003, t. 9; M. Samborski, *Oddziały UPA w Przemyskiem i Bieszczadach w roku 1944 Obwód (Okręg) OUN-SD w Przemysłu i 6 WO „San”*, „Rocznik Przemyski” 2008, z. 4 Historia; idem, *Służba Bezpieczeństwa w tzw. Zakierzońskim kraju OUN-SD: sposób działania i obsada kadrowa*, „Dzieje Najnowsze” 2013, nr 1; G. Motyka, *Ślady pazurów. Działalność Ukraińskiej Powstańczej Armii i jej likwidacja w Bieszczadach* [w:] idem, *W kręgu „Łun w Bieszczadach”*, Warszawa 2009; idem, *Działalność sotni Stepana Stebelśkiego „Chrina”* [w:] *Podzielone narody...*

⁷³ Z.K. Kowalewski, *Kwestia polska w powojennej strategii Ukraińskiej Powstańczej Armii*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” 1993, Prace Historyczne nr 103; R. Drozd, *OUN-UPA wobec przynależności do Polski Ludowej terenów zamieszkałych przez Ukraińców* [w:] *Polacy i Ukraińcy...*

⁷⁴ Z. Konieczny, *Straty ludności w południowo-wschodnich powiatach dzisiejszej Polski w latach 1939-1947* [w:] *Polska-Ukraina: trudne pytania*, t. 7, Warszawa 2000; T. Bereza, *Zbrodnie UPA na ludności cywilnej w Polsce południowo-wschodniej 1944-1947* [w:] *Podzielone narody...*; E. Siemaszko, *Straty ludności polskiej w wyniku zbrodni ludobójstwa dokonanych w latach czterdziestych XX wieku. Aktualny stan badań* [w:] *Wołyń 1943 - rozliczenie...* T. Róg, „...I zostanie tylko pustynia”: *Osobowy wykaz ofiar konfliktu polsko-ukraińskiego 1939-1948. Gmina Cieszanów, powiat Lubaczów, Rzeszów 2011.*

⁷⁵ R. Wnuk, *Wierzchowiny i Huta*, „Polska 1944/45-1989. Studia i Materiały” 1999, t. 4; T. Bereza, *Tragiczne mikrohistorie: Wiązownica, 17 kwietnia 1945 roku* [w:] *Akcja „Wisła”*, red. J. Pisuliński, Warszawa 2003; J. Pisuliński, *Tragiczne mikrohistorie: Zawadka Morochowska*, *ibidem* Z. Konieczny, *Był taki czas. U źródeł akcji odwetowej w Pawłokomie*, E. Misiło, *Pawłokoma 2 III 1945 roku*, Warszawa 2006; M. Zajączkowski, *Spór o Wierzchowiny. Działalność oddziałów Akcji Specjalnej (Pogotowia Akcji Specjalnej) NSZ w powiatach Chełm, Hrubieszów, Krasnystaw i Lubartów na tle konfliktu polsko-ukraińskiego (sierpień 1944 r. – czerwiec 1945 r.)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2006, nr 1(9); A. Brożyniak, *Kontrowersje wokół napadu sotni „Burlaki” na*

wspomnieć można chociażby napaści na Birczę, Borownicę czy Nowosielce (polskie ofiary), a także Bachów, Gorajec, Małkowice, Nowy Lubliniec czy Stary Lubliniec (ukraińskie ofiary) oraz szereg innych. W ogóle poza nielicznymi pozycjami w opracowaniach o polskiej opozycji i polskim podziemiu antykomunistycznym temat jego stosunku wobec podziemia ukraińskiego jest poruszany raczej marginalnie⁷⁶.

Zwalczanie podziemia ukraińskiego przez siły Wojska Polskiego znalazło swoją kontynuację m.in. w pracach Stefana Chojneckiego, Marka Jasiaka, Andrzeja Zapałowskiego⁷⁷. Powstały również teksty o działaniach aparatu bezpieczeństwa (ale tylko w woj. rzeszowskim) i wojskowego wymiaru sprawiedliwości wobec Ukraińców⁷⁸. Podejmowane są też inne aspekty omawianych wydarzeń, m.in. stanowisko władz czechosłowackich wobec konfliktu i ukraińskie aspekty stosunków polsko-sowieckich, a także działania sił NKWD przeciwko podziemiu ukraińskiemu na terenie Polski⁷⁹.

milicjantów w Sólczy (28 czerwca 1946 r.), „Przegląd Archiwalny IPN” 2008, nr 1; A. Brożyniak, P. Fornal, *Opanowanie Dynowa przez UPA 16 listopada 1946 roku. Dokumenty polskie i ukraińskie*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2008, nr 1 (12); A. Brożyniak, M. Gliwa, *Terka-Wolkowya. Mikrohistoria krwawego konfliktu polsko-ukraińskiego, Bieszczady w Polsce Ludowej 1944-1989*, pod red. J. Izdebskiego, K. Kaczmarzkiego, K. Krzysztofińskiego, Rzeszów 2009; T. Róg, *Atak UPA na Cieszanów w dniu 5 maja 1944 roku*, „Cieszanowskie Zeszyty Regionalne” 2009, z. 2; T. Bereza, *Wokół Piskorowic. Przyczynek do konfliktu polsko-ukraińskiego na Zasaniu w latach 1939-1945*, Rzeszów 2013; B. Huk, *Ukraina: polskie jądro ciemności*, Przemyśl 2013 [o zbrodni w Terce]; T. Róg, *Rudka: dzieje wsi i jej zagłada*, Rzeszów-Cieszanów 2014.

⁷⁶Wśród tych wyjątków poza wspomnianym artykułem Mariusza Zajączkowskiego: R. Wnuk, *Stosunek polskiego podziemia niepodległościowego i legalnej opozycji do mniejszości ukraińskiej w latach 1944-1947* [w:] *Akcja „Wisła”*, pod red. J. Pisulińskiego...; idem, *Lubelski Okręg AK 1944-1947*, Warszawa 2000; J. Pisuliński, *Konflikt polsko-ukraiński w powiecie przemyskim zimą i wiosną 1945 roku i udział w nim grupy Romana Kisiela „Sępa”*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2005, nr 2 (8); P. Fornal, *Konspiracja akowska i poakowska w powiecie brzozowskim (1939-1949). Geneza, struktura, działalność i likwidacja*, Rzeszów 2010.

⁷⁷ M. Jasiak, *Wojsko polskie a problem ukraiński w latach 1945-1948* [w:] *Akcja „Wisła” na tle...*; S. Chojnecki, *Zwalczanie podziemia ukraińskiego przez jednostki wojska polskiego do marca 1946 roku* [w:] *Działania militarne w Polsce południowo-wschodniej*, red. W. Wróblewski, Warszawa 2000; M. Jasiak, *Działania jednostek WP przeciwko podziemiu ukraińskiemu w okresie od wiosny 1947 do wiosny 1948 roku*, ibidem; R. Ziętek, *Zwalczanie ukraińskiego podziemia OUN-UPA na Podlasiu przez grupy operacyjne 49 pp w okresie sierpień-listopad 1946 r.*, „Rocznik Chełmski” 2000, t. 6; idem, *Działalność grupy operacyjnej „Hrubieszów” na terenie powiatu hrubieszowskiego i tomaszowskiego po zakończeniu akcji „Wisła”*, „Rocznik Humanistyczny” 2002, t. 9; A. Zapałowski, *Zarys działań Ludowego Wojska Polskiego na terenie powiatu przemyskiego w latach 1944-1948*, „Kresy Południowo-Wschodnie” 2005/2006, z. 1.

⁷⁸ E. Sowa-Czajka, *Ukraińcy przed Wojskowym Sądem Rejonowym w Lublinie w roku 1996* [w:] *Дружні міжнародний конгрес українців*, Львів 1994; J. Pisuliński, *Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Rzeszowie wobec społeczności ukraińskiej 1944-1956* [w:] *Służby bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców (1945-1989). Z warsztatów badawczych*, pod red. G. Motyki, Warszawa 2005; R. Witalec, *Działania organów UB wobec członków OUN-UPA na terenie Rzeszowszczyzny w latach 1944-1947* [w:] *Polska-Europa-świat XX wieku*, pod red. W. Wierzbienca, Rzeszów 2005.

⁷⁹ J. Wrona, *Stosunki polsko-radzieckie w latach 1944-1945 i ich ukraińskie aspekty* [w:] *Pogranicze. Studia...*; J. Kurcoń, *Problem ukraiński w działalności starostwa przemyskiego w latach 1944-1945*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny” 2001, t. XV; G. Motyka, *Czechosłowacja a konflikt polsko-ukraiński 1945-1947* [w:] *Ukraińcy w najnowszej historii...*; idem, *Wojska NKWD/MWD/MGB wobec ukraińskiego podziemia w Polsce w latach 1944-1947* [w:] *Między ideologią a socjotechniką... B. Halczak, „Wojna bieszczadzka” (1945-1947) w dokumentach czechosłowackich służb specjalnych*, „Litopys” 2013, nr 1(3).

Niewiele wiemy natomiast o działaniach milicji obywatelskiej, chociaż to ona musiała wziąć na siebie obronę ludności polskiej przed podziemiem ukraińskim⁸⁰. Ta sama uwaga w jeszcze większym stopniu odnosi się do różnych form samoobrony ludności polskiej (ujętych później w strukturę Ochotniczej Rezerwy Milicji Obywatelskiej) i ukraińskiej (Samoobronnych Kuszczowych Oddziałów).

Mamy wreszcie opracowania relacji polsko-ukraińskich na określonym terytorium⁸¹. Sporo pisano zwłaszcza o dziejach Łemków w tym okresie⁸². Podejmowane są również, jakkolwiek w dużo mniejszym zakresie, także inne aspekty życia społeczności ukraińskiej jak, kultura, szkolnictwo⁸³ czy zwłaszcza życie religijne⁸⁴. Historiografii polskiej nieobca jest również refleksja o problemach metodologicznych i warsztatowych, jak i źródłoznawcza⁸⁵.

Osobne miejsce zajmuje spojrzenie na konflikt polsko-ukraiński od strony w zwykłych ludzi i zajmowanych przez nich postaw⁸⁶. Chociaż gros tekstów koncentruje się na starciach

⁸⁰ Wyjątkiem: A. Brożyniak, A. Zapałowski, *Zarys działalności posterunku milicji obywatelskiej w Krzywczy 1944-1947*, „Przemyskie Zapiski Historyczne”, R. XVIII 2010-2011.

⁸¹ J. Pisuliński, *Stosunki polsko-ukraińskie w powiecie przemyskim w latach 1944-1947* [w:] *Powiat przemyski w latach 1944-1947*, pod red. K. Kaczmarek i M. Krzysztofińskiego, Przemysł-Rzeszów 2006; idem, *Konflikt polsko-ukraiński w powiecie leskim w latach 1944-1947* [w:] *Pamiętając o przeszłości - myślimy o przyszłości*, red. A. Szczerbicki, M. Andruch, A. Lupa, M. Kijowska, Ustrzyki Górne 2006; T. Bereza, *Konflikt polsko-ukraiński na terenie powiatów jarosławskiego i lubaczowskiego (1944-1947). Próba analizy porównawczej* [w:] *Polska-Ukraina: Wspólna przyszłość*, Cieszanów 2007; J. Wysocki, *Ukraińcy na Lubelszczyźnie 1944-1989*, Lublin 2011.

⁸² K. Pudło, *Dzieje Łemków po drugiej wojnie światowej (zarys problematyki)* [w:] *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, pod red. J. Czajkowskiego, t. 1, Rzeszów 1992.

⁸³ A. Meissner, *Szkolnictwo ukraińskie w Polsce południowo-wschodniej w latach 1944-1945* [w:] *Polska i Ukraina po II wojnie światowej*, red. W. Bonusiak, Rzeszów 1998; M. Lewyčka, *Losy zabytków kultury ukraińskiej w Przemysłu (1944-1946)*, „Nowa Ukraina” 2007, nr 1-2; G. Pawlikowski, *Szkolnictwo ukraińskie i utrakwistyczne w powiecie jarosławskim (1944-1945)*, „Limes: studia i materiały z dziejów Europy Środkowo-Wschodniej” 2010, nr 2; idem, *Szkolnictwo ukraińskie w województwie lubelskim (1944-1946)*, „Państwo i Społeczeństwo” 2009, nr 1.

⁸⁴ Po wspomnianym wyżej tekstami o AAŁ zob. Z. Wojewoda, *Zarys historii Kościoła greckokatolickiego w Polsce w latach 1944-1989*, Kraków 1994; K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce 1945-1970*, Kraków 1996; S. Stępień, *Kościół greckokatolicki w Polsce po II wojnie światowej i w czasach współczesnych* [w:] *Polska-Ukraina 1000 lat sąsiedztwa*, t. IV, Przemysł 1999; M. Ryńca, *Administracja Apostolska Łemkowszczyzny w latach 1945-1947*, Kraków 2001; D. Iwaneczko, *Wysiedlenia Ukraińców a Kościół greckokatolicki w Polsce (1944-1947)* [w:] *Akcja „Wisła”...*, Warszawa 2003; G. Kuprianowicz, *Akcja „Wisła” a Kościół prawosławny*, ibidem; R. Drozd, *Życie religijne ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944-1956*, „Przegląd Zachodniopomorski” 2004, z. 1; G. Pawlikowski, *Kościół prawosławny w województwie lubelskim (1944-1947)*, „Studia Sandomierskie” 2010, nr 17; idem, *Polityka władz wobec Kościoła prawosławnego w województwie lubelskim (kwiecień-wrzesień 1947 r.)*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2010/2011, nr 7; I. Hałagida, *Między Moskwą, Warszawą i Watykanem. Dzieje Kościoła greckokatolickiego w Polsce w latach 1944-1970*, Warszawa 2013.

⁸⁵ G. Motyka, *O niektórych problemach badania konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1943-1947*, „Kultura i Społeczeństwo” 1993, nr 4; W. Mędrzecki, *Polskie relacje pamiętnikarskie i wspomnieniowe jako źródło do badania stosunków polsko-ukraińskich w okresie II wojny światowej*, „Przegląd Wschodni” 1997, nr 1.

⁸⁶ G. Motyka, *Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939-1953 w zależności od przynależności państwowej, etnicznej i religijnej* [w:] *Tygiel narodów*, pod red. K. Jasiewiczza, Warszawa-Londyn 2002; R. Drozd, *Ukraińcy w Polsce 1944-1947 - losy, postawy, nastroje* [w:] *Akcja „Wisła”...*,

polско-ukraińskich i ich ofiarach, są i ukazujące, że nawet w obliczu krwawego konfliktu międzyetnicznego członkowie obu społeczności pomagali sobie nawzajem, często ryzykując życiem. Omówiono też przejawy współpracy między podziemiem obu stron, zarówno w kraju, a także kontakty na emigracji⁸⁷.

Reasumując, bez wątplenia stosunki polsko-ukraińskie w obecnych granicach Polski, zwłaszcza w okresie powojennym, są spenetrowane badawczo w nieporównywalnie większym zakresie niż na tzw. Kresach Wschodnich (na wschód od dzisiejszych granic). Jest to z pewnością związane z lepszą dostępnością źródeł, szczególnie archiwalnych, w znacznym stopniu już spenetrowanych.

Podsumowując powyższe rozważania, po upadku komunizmu polska historiografia znacznie posunęła badania nad omawianym zagadnieniem i ma na tym polu szereg osiągnięć, jakkolwiek nie wszystkie jego aspekty wyświetlono w równym stopniu. Z oczywistych względów skoncentrowano się na najbardziej bolesnych fragmentach wspólnej historii i na losie społeczności polskiej. Historiografia polska ostatniego ćwierćwiecza uczyniła na tym polu dużo, by nadrobić zaniedbania poprzedniego okresu i sprostować przekłamania z czasów komunistycznych. Znacznie poszerzona została nasza wiedza o meandrach relacji polsko-ukraińskich lat 1939-1947, również tych najbardziej krwawych, okrutnych ich aspektach. Nie ogranicza się przy tym do polskich ofiar konfliktu, ale również podejmuje problem zbrodni dokonanych przez różne polskie siły na Ukraińcach. Oczywiście na tym ogólnym planie są

Warszawa 2003; J. Pisuliński, *Pomiędzy komunistyczną władzą a Ukraińską Powstańczą Armią. Ludność Polska z terenów objętych konfliktem polsko-ukraińskim: losy, postawy, nastroje*, *ibidem*; K. Miroszewski, *Losy ludności ukraińskiej na ziemiach polskich w latach 1944-1949*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu Wydziału Zamiejscowego w Chorzowie” 2006, nr 7.

⁸⁷ R. Torzecki, *Kontakty polsko-ukraińskie na tle problemu ukraińskiego w polityce polskiego rządu emigracyjnego i podziemia*, „Dzieje Najnowsze” 1991, z. 1-2; J. Kopiński, *Relacje WiN-UPA w Inspektoracie WiN Białą Podlaską w latach 1945-1947*, „Zeszyty Historyczne WiN” 1996, nr 9; G. Motyka, R. Wnuk, „Pani” i „rezuny”: *Współpraca AK-WiN i UPA w latach 1945-1947*, Warszawa 1997; T. Biedroń, *Kontakty Obszaru Południowego NIE, DSZ, WiN-u z UPA (1945-1946)* [w:] *Dzieje Podkarpacia*, t. III, red. J. Gancarski, Krosno 1999; C. Partacz, *Próby porozumienia polsko-ukraińskiego w latach II wojny światowej* [w:] *Polska-Ukraina: trudne...*, t. 6, Warszawa 2000; G. Motyka, *Próby porozumienia polsko-ukraińskiego na emigracji 1945-1950* [w:] *Україна і Польща – стратегічне партнерство на зламі тисячоліття*, ч.1, Київ 2001; *Kresowa księga sprawiedliwych. O Ukraińcach ratujących Polaków poddanych eksterminacji przez OUN i UPA*, oprac. R. Niedzielko, Warszawa 2007; K. Krajewski, *Polskie, ukraińskie, białoruskie i litewskie podziemie niepodległościowe na terenie Zachodniej Białorusi* [w:] *Polskie podziemie niepodległościowe na tle konspiracji antykomunistycznych w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1944-1956*, red. S. Poleszak, Warszawa-Lublin 2008; Tarka, *Kijów-Warszawa wspólna sprawa? Rozmowy polsko-ukraińskie na emigracji w pierwszych latach po II wojnie światowej* [w:] *Podzielone narody...*; M. Zajączkowski, *Drogi do porozumienia między polskim i ukraińskim podziemiem niepodległościowym w latach 1945-1947* [w:] *Od zniewolenia do wolności. Studia historyczne*, red. A.F. Baran, Warszawa-Białystok 2009; J. Pisuliński, *Polacy pomagający Ukraińcom na ziemiach dzisiejszej Polski w latach 1945-1947*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2010, nr 1 (15); J.J. Bruski, *W kręgu spraw prometejskich i ukraińskich. Jerzy Giedroyc w Rumunii 1939-1941* [w:] *Giedroyc a Ukraina*, pod red. M. Semczyszyn, M. Zajączkowskiego, Warszawa-Lublin-Szczecin 2014.

obszary mniej i bardziej spenetrowane. Generalnie środowiska akademickie więcej piszą o powojennych relacjach polsko-ukraińskich, co jest w jakiejś mierze związane z łatwiejszym dostępem do źródeł.

Cechą charakterystyczną współczesnej polskiej historiografii stosunków polsko-ukraińskich lat 1939-1947 jest jej silne spolaryzowanie. Na temat podziałów w literaturze przedmiotu ostatnich lat napisano już sporo (że przywołać wspomniane już teksty Grzegorza Motyki, Rafała Wnuka, Krzysztofa Bortnika czy też piszącego te słowa). Przypomnieć więc warto konstatacje ich autorów. Grzegorz Motyka pisze o czterech nurtach występujących w pisaniu o omawianym zagadnieniu: tradycyjnym, rewizjonistycznym, pozanaukowym, wreszcie wyróżnia grupę badaczy pochodzenia ukraińskiego. Pierwsze określenie wiąże się z tym, że w publikacjach podtrzymuje się szereg interpretacji powstałych w okresie PRL, podczas gdy w drugim nurcie dokonano gruntownej rewizji obrazu tych stosunków panującego w okresie PRL⁸⁸.

Rafał Wnuk wyodrębnia z kolei następujące nurty pisarstwa historycznego: „poliperspektywiczny” i „mono-perspektywiczny”. Pierwszy, jak wynika z tekstu tożsamy dlań ze wspomnianym nurtem „rewizjonistycznym” w ujęciu G. Motyki, stara się spojrzeć na wzajemne relacje z różnych perspektyw, podczas gdy drugi z jednego, narodowego czy państwowego punktu widzenia (polskiego lub ukraińskiego)⁸⁹. Warto zauważyć, że nurty te nie pokrywają się bynajmniej z podziałami narodowymi wśród autorów. Po stronie ukraińskiej (np. Huk, Misiło, Poliszczuk czy Siwicki) i polskiej (np. Konieczny, Kulińska, Partacz), mamy do czynienia z jednostronnymi spojrzeniami, koncentrującymi się tylko na stratach i cierpieniach swojej nacji. Można do tego dodać, że cechą charakterystyczną tego dziejopisarstwa jest często opieranie się wyłącznie na źródłach wytworzonych w swoim języku, głównie o charakterze wspomnieniowym, jak też tylko na opracowaniach ze swojego nurtu. Jeśli przywoływani są autorzy drugiej ze wspomnianych orientacji, to wyłącznie w celu polemiki z nimi. Należy przy tym zauważyć, że takie koncentrowanie się na ofiarach tylko jednej strony sprowadza takie teksty do rangi kroniki-martyrologium swojej nacji. Ich naukowa wartość jest wątpliwa, gdyż przez swą jednostronność pozbawione są pełnego

⁸⁸ G. Motyka, *Problematyka stosunków...*, s. 168-169.

⁸⁹ R. Wnuk, *Stosunki polsko-ukraińskie...*, s. 405-406.

kontekstu i nie spełniają tym samym podstawowej funkcji stawianej przed pracami historycznymi – wyjaśniającej.

Konkludując, w polskiej literaturze przedmiotu dotyczącej omawianego zagadnienia mamy do czynienia z pluralizmem spojrzeń, ocen i opinii, prowadzących często nawet do głębokich sporów i podziałów. Należy też jednak zauważyć, że nie są one bynajmniej, zdaniem autora tych słów, tak głębokie, jak przedstawiają to antagoniści. Podobnie przedstawia się przebieg zdarzeń z lat 1939-1944. W polskiej historiografii nie ma wątpliwości co do tego, że inspiratorem i organizatorem zbrodni wołyńsko-galicyjskiej była frakcja banderowska OUN. Widać dużą zbieżność w traktowaniu tej zbrodni jako posiadającej zdecydowanie cechy ludobójstwa⁹⁰. Różnica w tym wypadku dotyczy tego, od kiedy i do kiedy możemy mówić o ludobójstwie. Oponenti środowisk kresowych ograniczają go tylko do okresu lat 1943-1944, podczas gdy protagoniści piszą o ludobójstwie trwającym od wybuchu wojny aż po 1947 r.⁹¹ Rafał Wnuk zwraca przy tym uwagę, że środowiska kresowe („mono-perspektywiczne”) zaliczają do ofiar ludobójstwa także m.in. żołnierzy Wojska Polskiego czy milicjantów poległych w walce z podziemiem ukraińskim⁹². Wbrew pozorom szacunki ogólnej liczby polskich strat w całym konflikcie są również stosunkowo bliskie - od około 100 do 133 tysięcy (rzadko kto podaje większe liczby – do 200 tys.). Większe (przynajmniej w ujęciu procentowym) różnice występują w przypadku szacunków ofiar po stronie ukraińskiej (od kilkuset do 2,5 tysiąca w odniesieniu do Wołynia czy od ponad 4 do 10 tys. w przypadku ziem dzisiejszej Polski), przy czym przez środowiska kresowe są one albo negowane, albo znacząco pomniejszane⁹³.

Największe różnice dotyczą jak się wydaje dwóch aspektów: przyczyn zbrodni wołyńsko-galicyjskiej oraz konieczności przeprowadzenia przesiedleń w ramach akcji „Wisła”. Jeśli chodzi o głębszą genezę tej pierwszej, dla środowisk kresowych jest to li wyłącznie ideologia i działalność OUN. Zarazem bronią one przedwojennej polityki wobec Ukraińców jako sprawiedliwej, niedyskryminującej, a jeśli już to słusznie represjonującej Ukraińców za działalność terrorystyczną, co nie wpłynęło na pogorszenie wzajemnych relacji. Antagoniści tego podejścia nie kwestionując, jak już wspomniałem, sprawstwa nacjonalistów ukraińskich zbrodni wołyńsko-galicyjskiej, zwracają jednak uwagę na swoiste podglebie, jakim był

⁹⁰ Zob. G. Motyka, *Konflikt polsko-ukraiński...*, s. 222-226.

⁹¹ Warto jednakże zauważyć, że zarazem najbardziej chyba uznana autorka tego nurtu Ewa Siemaszko pisała ostatnio o fazie pregenocydalnej trwającej na Wołyniu do 1943 r., co sugeruje, że nie było to jeszcze ludobójstwo: E. Siemaszko, op. cit., s. 94.

⁹² R. Wnuk, *Stosunki polsko-ukraińskie...*, s. 411-412.

⁹³ Por. Z. Konieczny, *Polacy i Ukraińcy...*, s. 253; G. Motyka, *Od rzezi wołyńskiej...*, s. 448.

narastający antagonizm obu nacji, do czego przyczyniła się przegrana przez Ukraińców wojna lat 1918-1919, dyskryminacja Ukraińców przez władze II Rzeczypospolitej, wreszcie polityka obu okupantów: hitlerowskiego i sowieckiego, wzmacniająca i wygrywająca ten antagonizm dla własnych celów⁹⁴. Ponadto ostre spory budzi stosowana terminologia: środowiska kresowe uważają za jedyne poprawne traktowanie zbrodni wołyńsko-galicyjskiej jako ludobójstwa, oburzając się na inne jej określenia, czy to jako „konfliktu polsko-ukraińskiego”, „antypolskiej akcji OUN-UPA”, jak i jako „czystki etnicznej”, gdyż ich zdaniem zamazuje to wymowę i relatywizuje odpowiedzialność strony ukraińskiej.

Drugi przedmiot sporu to kwestia przesiedleń w ramach akcji „Wisła”. Środowiska kresowe bronią konieczności jej przeprowadzenia i niezbędności przymusowego przesiedlenia ludności ukraińskiej dla zwalczania irredenty ukraińskiej (co ciekawe, nie wypowiadają się w kwestii przesiedlenia do USRR, przeprowadzonego przez to samo wojsko dużo brutalniej niż potem w 1947 r.), zaś oponenty, nie kwestionując konieczności zwalczania podziemia, negują potrzebę wysiedleń, uważając je przy tym za niedopuszczalne zastosowanie odpowiedzialności zbiorowej⁹⁵. Spory w powyżej zasygnalizowanych kwestiach ciągną się od lat, nabierają przy tym politycznego charakteru. Wspomniane podziały należy jednak uznać, czy chcemy tego czy nie, za nie do uniknięcia w pluralistycznym społeczeństwie.

⁹⁴ Por. R. Wnuk, *stosunki polsko-ukraińskie...*, s. 406-408.

⁹⁵ Ibidem, s. 410-413. Np. Z. Palski, *Czy konieczna była akcja „Wisła”*, „Kresy Południowo-Wschodnie” 2004, z. 1; idem, *Akcja „Wisła” – dwa spojrzenia*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2007, nr 2; G. Motyka, *Zamiast zakończenia: Czy akcja „Wisła” była konieczna? Przymusowe wysiedlenia a likwidacja OUN-UPA* [w:] *W kręgu...*